

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

ΟΙ ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Χαρίκλειας Μπάτσικα

Πτυχιούχου Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών
Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
κατά το έτος 2014.

Επιβλέπων καθηγητής: Βασίλειος Α. Κωνσταντινόπουλος, Αναπληρωτής καθηγητής
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέπουσα 1: Ε. Βολονάκη, Επίκουρος Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέπων 2: Ευσταθίου Α., Αναπληρωτής Καθηγητής του Ιονίου
Πανεπιστημίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
1.1.Η καταγωγή των επιτάφια λόγων.....	4
1.2.Η επικράτηση του θεσμού του επιτάφιου επαίνου.....	5
1.3.Η τυπική διάρθρωση των επιτάφια λόγων.....	6
1.4.Οι σωζόμενοι επιτάφιοι λόγοι.....	7
1.5.Τα δύο πρότυπα των επιτάφια λόγων.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ.

2.1.Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να εκφωνηθεί ο λόγος.....	9
2.2.Η πατρότητα του λόγου.....	9
2.3.Η θέση του <i>Επιταφίου</i> του Περικλή στο θουκυδίδειο έργο.....	10
2.4.Η δομή του <i>Επιταφίου</i> του Περικλή.....	11
2.5.Διαφορές του <i>Επιταφίου</i> του Περικλή από την τυπική δομή των άλλων επιταφια λόγων.....	11
2.6.Το περιεχόμενο του <i>Επιτάφιου</i> του Περικλή.....	12
2.7.Το γλωσσικό ύφος του <i>Επιταφίου</i> του Περικλή.....	18
2.8.Το μήνυμα του <i>Επιτάφιου</i>	18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ.

3.1.Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.....	21
3.2.Η γνησιότητα του λόγου.....	21
3.3.Η δομή του <i>Επιτάφιου</i> του Λυσία.....	22

3.4.Το περιεχόμενο του λόγου.....	22
3.5.Οι αρετές του λόγου.....	25
3.6.Το γλωσσικό ύφος του Λυσία.....	25
3.7.Το μήνυμα του Επιτάφιου του Λυσία και η παιδαγωγική λειτουργία του παρελθόντος.....	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.

Ο ΜΕΝΕΞΕΝΟΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ.

4.1. Το ύφος του λόγου.....	29
4.2.Η πατρότητα του <i>Μενέξενου</i> και τα ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη του διαλόγου.....	29
4.3.Η δομή του <i>Μενέξενου</i>	31
4.4.Οι βασικές διαφορές του <i>Μενέξενου</i> από τον <i>Επιτάφιο</i> του Περικλή.....	31
4.5.Το περιεχόμενο του <i>Μενέξενου</i>	32
4.6.Το μήνυμα του Μενέξενου: Η Αθήνα και ο θάνατος του Σωκράτη.....	36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ.

5.1.Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.....	38
5.2.Η αυθεντικότητα του λόγου.....	38
5.3.Η δομή του λόγου.....	39
5.4.Ομοιότητες και διαφορές του <i>Επιταφίου</i> του Δημοσθένη από τους άλλους επιτάφιους.....	40
5.5.Το περιεχόμενο του <i>Επιταφίου</i> του Δημοσθένη.....	41
5.6.Το γλωσσικό ύφος του Δημοσθένη.....	46
5.7.Το μήνυμα του <i>Επιταφίου</i> του Δημοσθένη: η τόνωση της αστικής υπερηφάνειας.....	47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΥΠΕΡΕΙΔΗ.

6.1.Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.....	48
6.2.Η πατρότητα του λόγου.....	49
6.3.Η δομή του <i>Επιταφίου</i> του Υπερείδη.....	49
6.4.Οι αποκλίσεις του <i>Επιταφίου</i> του Υπερείδη από τη καθιερωμένη δομή των επιτάφιων λόγων.....	49
6.5.Το περιεχόμενο του <i>Επιτάφιου</i> του Υπερείδη.....	51
6.6.Το γλωσσικό ύφος του Υπερείδη.....	54
6.7.Το μήνυμα του <i>Επιτάφιου</i> του Υπερείδη.....	55

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	57
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	61
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι Επιτάφιοι λόγοι στην αρχαία Αθήνα ήταν επίσημοι λόγοι που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια της τελετουργικής ταφής των πολεμιστών που έχαναν στη ζωή τους στις πολεμικές συγκρούσεις. Στις μέρες μας σώζονται μόνο πέντε επιτάφιοι λόγοι. Στην παρούσα διατριβή αρχικά θα παραθέσουμε συνοπτικά στοιχεία για την καταγωγή αυτών των λόγων, τον τρόπο με τον οποίο επικράτησε ο θεσμός του επιτάφιου επαίνου, την τυπική δομή των επιτάφιων λόγων και τα δύο πρότυπα τα οποία ακολουθούσαν. Στη συνέχεια, θα ασχοληθούμε με τον κάθε ένα απ' αυτούς τους λόγους ξεχωριστά παρουσιάζοντας τα ιστορικά γεγονότα που ώθησαν στην εκφώνησή τους και τις απόψεις των μελετητών για την αυθεντικότητά τους. Ακολούθως, θα παραθέσουμε την τυπική δομή τους και τον τρόπο με τον οποίο κάθε Επιτάφιος διαφοροποιείται από τους άλλους. Επιπλέον, θα παρουσιάσουμε περιληπτικά το περιεχόμενό τους, το γλωσσικό ύφος του ρήτορα που συνέγραψε ή παρουσίασε τον καθένα από αυτούς τους λόγους και ποια ήταν τα μηνύματα που ήθελε να περάσει μέσω της εκφώνησής τους, στους ακροατές του. Στο τέλος της διατριβής μας, θα παρουσιάσουμε τα βασικά συμπεράσματά μας από την μελέτη και τη σύγκριση των επιτάφιων λόγων.

1.1.Η καταγωγή των επιτάφιων λόγων.

Ο Επιτάφιος λόγος έλκει την καταγωγή του από το αρχαίο έθιμο του θρήνου των γυναικών κατά την *πρόθεση* του νεκρού στην οικία του. Αυτοί οι θρήνοι παρουσιάζουν ομοιότητες με τα νεότερα μοιρολόγια. Πιθανότατα ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη τυπική δομή και γι' αυτό το λόγο είχαν ομοιότητες με τα μεταγενέστερα *χορικά*, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τον ομηρικό θρήνο για τον Έκτορα (Ιλιάδα, Ω. 678-805).

Σ' αυτόν τον θρήνο, κάποιοι ξεκινούν τη θρηνωδία και μετά οι γυναίκες βγάζουν στεναγμούς. Ύστερα, ξεσπάει σε θρήνο η Ανδρομάχη που κρατά το κεφάλι του νεκρού συζύγου της. Μετά απ' αυτήν, οι γυναίκες βγάζουν πάλι στεναγμούς. Ακολουθεί ο θρήνος της Εκάβης. Στο τέλος, θρηνολογεί η Ελένη που μιλάει με περίσσια τέχνη, ενώ μέμφεται τον εαυτό της. Στον συγκεκριμένο θρήνο της Ελένης, εντοπίζουμε σε σπερματική ακόμη μορφή τον μεταγενέστερο επιτάφιο έπαινο. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο θρήνος που απαραίτητα περιείχε τον αίνο, δηλαδή το εγκώμιο προς τιμήν του νεκρού, αποτελούσε ένα μέρος από τις τιμές που αποδίδονταν σ' αυτόν. Ο Πίνδαρος αναφέρει μια ακόμη φανερότερη περίπτωση επικήδειου εγκωμίου, όταν αναφέρει τον θρήνο του Άδραστου για τον Αμφιάραο, ο οποίος εξαφανίστηκε, όταν τελούνταν οι επικήδειες πυρές για τους νεκρούς και τον παρομοιάζει με μάτι της στρατιάς του:

Ποθώ της στρατιάς μου το μάτι, τον άνδρα που ήταν και καλός μάντης και άξιος μαχητής.

(Πινδ. Ολυμπ. εις Αγησίαν τον Συρακ. στ. 15)¹

¹ Επιτάφιοι λόγοι. Εισαγωγή. (χ.χ.) Ανακτήθηκε από: www.ekivolos.gr/epitafioi%20logoi-eisagogi. Pdf. σ. 1.

1.2. Η επικράτηση του θεσμού του επιτάφιου επαίνου.

Ο επιτάφιος λόγος καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα² σαν ένα αναπόσπαστο μέρος ενός ευρύτερου θεσμού, του *πάτριου νόμου* που επονομαζόταν *Επιτάφια* ή *Ταφαί*. Αυτή η νεκρώσιμη τελετή είναι γνωστή από την περιγραφή του ιστορικού Θουκυδίδη (II, 34) και διεξαγόταν από την πέμπτη ως την έβδομη μέρα του μήνα Πυανεσιώνα, γιατί κατά πάσα πιθανότητα είχε συσχετιστεί με τις γιορτές *Πυανόψια* και *Απατούρια* που γίνονταν προς τιμή του θεού Απόλλωνα. Τα *Απατούρια* ήταν μια οικογενειακή εορτή που ήταν συγχρόνως πολιτική και θρησκευτική εορτή των *απατόρων*, δηλαδή των συγγενών. Οι μελετητές θεωρούν ότι ένα μέρος των τελετών αυτής της γιορτής, υπήρξε αργότερα και ο επιτάφιος λόγος. Ο Θουκυδίδης μάλιστα περιγράφει την ειδική τελετή της οποίας μέρος ήταν αυτός ο λόγος. Πιο συγκεκριμένα, όσοι έχαναν την ζωή τους στη μάχη, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού (που ήταν η κύρια περίοδος των πολεμικών συγκρούσεων), θάβονταν συνήθως στο μέρος που σκοτώθηκαν με ομαδική ταφή και ύστερα οι άλλες πόλεις, εκτός από την Αθήνα, μετέφεραν τα λείψανα των νεκρών και τα τοποθετούσαν στους οικογενειακούς τους τάφους στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Στην πόλη των Αθηνών όμως, καθιερώθηκε επίσημη ταφή με *πάτριο νόμο*, την οποία οργάνωνε το κράτος, καθώς θεωρήθηκε πως όσοι έχαναν την ζωή τους στον πόλεμο, θυσιάζονταν για την Αθήνα και άρα ήταν νεκροί που δεν ανήκαν μόνο στις οικογένειες τους, αλλά και στην ολότητα της πολιτικής κοινότητας.

Τόσο η εισαγωγή, όσο και η καθιέρωση του θεσμού, οφείλονται σύμφωνα με τις πληροφορίες που λαμβάνουμε από τον Διογένη τον Λαέρτιο, στον νομοθέτη Σόλωνα (περ. 639 - 559 π.Χ.). Ο Σόλων περιόρισε τις υπερβολικές τιμές που απέδιδε η πόλη στους αθλητές αιτιολογώντας αυτή του την πράξη με το σκεπτικό ότι τέτοιες τιμές ταίριαζαν μόνο σε όσους είχαν θυσιάσει τη ζωή τους για την πατρίδα και γι' αυτό δικαιολογημένα η πόλη αναλάμβανε τα έξοδα της φροντίδας και της ανατροφής των παιδιών τους.

Υπάρχουν και ιστορικοί λόγοι που επιβεβαιώνουν αυτήν την πληροφορία, καθότι με τους νόμους του Σόλωνα, θεσμοθετείται και επισήμως η κατάρρευση του αριστοκρατικού καθεστώτος, ενώ ξεκινά η πορεία προς την πλήρη συγκρότηση του δημοκρατικού πολιτεύματος που θα λάβει την τελική του μορφή μετά από έναν αιώνα. Μ' αυτή τη μεταβολή, ο δήμος προβάλλει ως ο κύριος παράγοντας ρύθμισης της αττικής δημόσιας ζωής. Επί Σόλωνος, η προβολή του δήμου επέφερε την εμφάνιση και την ανάπτυξη της θεωρίας ότι η πρωταρχική πηγή οποιασδήποτε εξουσίας είναι η αδιαχώριστη πολιτική κοινότητα, μέσα στην οποία συνυπάρχουν όλοι οι Αθηναίοι ανεξάρτητα από την πρότερη οικονομική και κοινωνική τους κατανομή. Το γέννημα αυτής της γόνιμης συνύπαρξης ονομάζεται δήμος. Απ' αυτήν την σπουδαία πολιτική και κοινωνική μεταβολή ξεκινά η αναμόρφωση, αλλά και η εκτόπιση παλαιότερων φυλετικών θεσμών και στη θέση τους μπαίνουν νέοι θεσμοί που γνώρισαν το αποκορύφωμά τους με τον θεσμό της *πόλης-κράτους*. Παρά τις καινοτομίες του, το δημοκρατικό πολίτευμα αναβιώνει και διάφορες μορφές του παλαιού φυλετικού καθεστώτος και έτσι καθίσταται οικείο και γίνεται αγαπητό από το λαό. Η ίδια η αρχή της δημοκρατικής ισοπολιτείας υπήρξε μια μορφή της αναβιωμένης ισοπολιτείας του αθηναϊκού γένους. Τέτοιου είδους αναβίωση ήταν και η χρήση κλήρου στη διαδικασία εκλογής της νέας *Βουλής των Πεντακοσίων*. Η

² Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (2006) *Περικλέους Επιτάφιος. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*. Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις ΣΣΕ, σ. 19.

μέθοδος αυτή εξυπηρετούσε στο νέο δημοκρατικό πολίτευμα τον σκοπό που εξυπηρετούσε και αρχικά στις δημοκρατικές συνήθειες της πρωτόγονης φυλής. Στόχος της χρήσης του κλήρου ήταν να προστατεύσει την ισότητα των πολιτών. Η αρχαία δημοκρατία υπήρξε μια αναστροφή στη δημοκρατία των φυλών σε ένα πιο εξελιγμένο και ανώτερο στάδιο. Υπό αυτό το πρίσμα, ίσως πρέπει να ερμηνευτεί και η μεταβίβαση της φροντίδας του γένους για τον ενταφιασμό των νεκρών στην ευθύνη της πόλης-κράτους, όταν επρόκειτο για νεκρούς στους οποίους ήταν πρακτικά δύσκολο να εφαρμοστούν τα φυλετικά έθιμα. Συγχρόνως όμως και εντός των πλαισίων της συγκεκριμένης μεταβολής, ξεκινά να καλλιεργείται και να αποκρυσταλλώνεται επισήμως η αντίληψη ότι πέρα από το γένος και τον οίκο υπάρχει και μια μεγαλύτερη εστία, η πόλη. Στους κόλπους αυτής, όλοι γεννιούνται και ανατρέφονται και συνεπώς ανήκουν σ' αυτήν σαν πολίτες, ανεξάρτητα από το γένος τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ιδιότητα του πολίτη γίνεται η πρωταρχική ιδιότητα κάθε ατόμου. Στα πλαίσια της πόλης και υπό την επίδραση του πολιτεύματος και των θεσμών της, οι πολίτες παιδεύονται. Μία από τις σπουδαιότερες εκφάνσεις αυτής της αρετής που διαθέτει αριστοκρατική καταγωγή, είναι και η επίδειξη ανδρείας στις πολεμικές αναμετρήσεις της πόλης με εχθρούς, της οποίας το επιστέγασμα είναι η θυσία των πολιτών-πολεμιστών.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή η τελετή μετατράπηκε σταδιακά από μια ανοργάνωτη συνήθεια, σε ένα σταθερό θεσμό που επισημοποιήθηκε από το κράτος. Τελείτο κάθε χρόνο σαν μνημόσυνο και πατριωτική τελετή, είτε η πόλη διεξήγαγε πολεμικές επιχειρήσεις και υπήρχαν θύματα που έπρεπε να ενταφιαστούν, είτε όχι. Ο επιτάφιος λόγος εκφωνείτο μόνο αν υπήρχαν θύματα. Αργότερα, με τον καιρό, θεσπίστηκε μαζί μ' αυτήν την τιμητική τελετή και η τέλεση γυμνικών, ιππικών και μουσικών αγώνων και κατά την ελληνιστική περίοδο, εφηβικές οπλοδρομίες, λαμπαδηδροφορίες και άλλες εκδηλώσεις.³

1.3.Η τυπική διάρθρωση των επιτάφιας λόγων.

Οι πολεμικές συγκρούσεις της εποχής επέβαλλαν την συχνή εκφώνηση επιταφίων λόγων και έτσι παγιώθηκε ένα συγκεκριμένο σχήμα τυπικής δομής, το οποίο επικαλείται και ο Πλάτων στο *Μενέξενος*:

Δεῖ δὴ τοιούτου τινὸς λόγου ὅστις

α) τοὺς μὲν τετελευτηκότας ἱκανῶς ἐπαινέσεται,

β) τοῖς δὲ ζῶσιν εὐμένῶς παραινέσεται, ἐκγόνοις μὲν καὶ ἀδελφοῖς μιμεῖσθαι τὴν τῶνδε ἀρετὴν παρακελευόμενος,

γ) πατέρας δὲ καὶ μητέρας καὶ εἴ τινες τῶν ἄνωθεν εἴ τι προγόνων λείπονται, τούτους δὲ παραμυθούμενος.

(*Μενέξενος*, 236e)

Σ' αυτό το απόσπασμα του *Μενέξενου* αναγνωρίζουμε τον τριμερή διαχωρισμό σε α)εγκωμιαστικό, β)συμβουλευτικό και γ)σε παραμυθητικό κομμάτι του λόγου.⁴ Έτσι, προκύπτει το εξής σχήμα:

³ Επιτάφιοι λόγοι. ό, π.

⁴ Κωνσταντινόπουλος, ό,π. σ. 23.

1. Προοίμιο.

Σ' αυτό ο ρήτορας επιδιώκει να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου εκφράζοντας την αδυναμία του να πλέξει ένα εγκώμιο που να είναι αντάξιο των ένδοξων κατορθωμάτων των νεκρών (αντίθεση λόγων- έργων).

2. Έπαινος των προγόνων.

α) έπαινος μυθικών κατορθωμάτων.

β) έπαινος ιστορικών κατορθωμάτων.

3. Έπαινος των νεκρών.

4. Παραίνεση προς τους ζωντανούς.

Εδώ ο ρήτορας συμβουλεύει τους πολίτες, αλλά και τα παιδιά των μαχητών να μιμηθούν την ανδρεία των νεκρών.

5. Παραμυθία προς τους συγγενείς.

Ο ρήτορας μιλάει παρηγορητικά προς τους γονείς, τα αδέρφια και τις συζύγους των πεσόντων.

6. Επίλογος.

Στον επίλογο, ο ρήτορας παροτρύνει όσους τον ακούν να αποχωρήσουν, αφού θρηνήσουν τους νεκρούς τους.⁵

1.4.Οι σωζόμενοι επιτάφιοι λόγοι.

Οι επιτάφιοι λόγοι που έχουν διασωθεί ως τις μέρες μας είναι πέντε:

α) Ο *Επιτάφιος* του Περικλή που εκφωνήθηκε για τους πεσόντες από το πρώτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου (431-430 π.Χ.), ο οποίος διασώζεται από τον Θουκυδίδη στο έργο του *Ιστορίαι*.

β) Ο *Επιτάφιος* του Λυσία που εκφωνήθηκε για τους Αθηναίους μαχητές που έπεσαν στο Λέχαιο το 392 π.Χ., κατά τη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου που πραγματοποιήθηκε από τη συμμαχία Αθηναίων, Κορινθίων, Αργείων, Θηβαίων και άλλων εναντίον των Λακεδαιμονίων. Ο λόγος γράφτηκε από τον Λυσία και εκφωνήθηκε από τον Αρχίνο, καθώς ο Λυσίας, ως μέτοικος, δεν είχε τη δυνατότητα να εκφωνήσει επιτάφιο λόγο.

γ) Ο *Μενέξενος* του Πλάτωνα. Ο λόγος αυτός παρωδεί τον επιτάφιο λόγο για τους πεσόντες πριν την Ανταλκίδειο ειρήνη (386 π.Χ.)

⁵ ό.π. σ. 24.

δ) Ο *Επιτάφιος* του Δημοσθένη, ο οποίος εκφωνήθηκε για τους πεσόντες στη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.)

ε) Ο *Επιτάφιος* του Υπερείδη που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς του Λαμιακού πολέμου (322 π.Χ.)⁶

1.5.Τα δύο πρότυπα των επιτάφιων λόγων.

Ο επιτάφιος λόγος σαν είδος διαφοροποιείται ακολουθώντας δύο πρότυπα. Το πρώτο πρότυπο ήταν ο *δημοκρατικός λόγος* που είχε δεχθεί επιρροές από τον αθηναϊκό πατριωτισμό και το δεύτερο πρότυπο ήταν ο *ολιγαρχικός λόγος* που τηρούσε ίσες αποστάσεις. Οι επιτάφιοι του Περικλή, του Λυσία, του Δημοσθένη και του Υπερείδη ανήκουν στο δημοκρατικό είδος των επιτάφιων λόγων. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του δεύτερου είδους που μας σώζεται είναι ο *Μενέξενος* του Πλάτωνα, όπου η άρνηση των Λακεδαιμονίων να βοηθήσουν στον Μαραθώνα μετατρέπεται σε βοήθεια, η οποία όμως στάλθηκε την επόμενη μέρα.

⁶ ό, π. σσ. 30-31.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο *Επιτάφιος* λόγος του Περικλή.

2.1. Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να εκφωνηθεί ο λόγος.

Ο *Επιτάφιος* λόγος του Περικλή εκφωνήθηκε το 431 π.Χ., δηλαδή στο τέλος του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η πρώτη φάση του Πολέμου ονομάζεται *Αρχιδάμειος Πόλεμος* (431-421 π.Χ.). Ακολούθησε η *Νικίειος Ειρήνη* (421 π.Χ.) και τα *Σικελικά* (415-413 π.Χ.). Οι νεκροί για τους οποίους έλαβε χώρα η τελετή έχασαν τη ζωή τους α) σε ιππομαχία στο Θριάσιο πεδίο, β) σε ιππομαχία Αθηναίων μαζί με τους Θεσσαλούς έναντι των Βοιωτών στα Φρύγια, γ) στην πολιορκία της Ποτίδαιας που συνεχίζόταν και δ) στις ναυτικές επιχειρήσεις στις ακτές της Πελοποννήσου και της Λοκρίδας.⁷

2.2. Η πατρότητα του λόγου.

Σχετικά με το ζήτημα της πατρότητας του *Επιταφίου* του Περικλή, οι απόψεις των ερευνητών δίστανται. Κάποιοι μελετητές θεωρούν ότι ο Θουκυδίδης ξεκίνησε να γράφει το έργο του το 421 π.Χ. θέτοντας ως βάση τις σημειώσεις που είχε κρατήσει από την έναρξη του πολέμου, καθώς πίστευε ότι η *Νικίειος Ειρήνη* (421 μ.Χ.) θα τερμάτιζε τον πόλεμο. Όταν όμως οι εξελίξεις τον διέψευσαν και ο πόλεμος συνεχίστηκε, ο ιστορικός ξεκίνησε να γράφει από την αρχή και ν' αναθεωρεί το υλικό του, μετά την εκστρατεία στη Σικελία (415-413 π.Χ.) και ιδίως μετά από την πτώση της Αθηναϊκής δημοκρατίας το 404 π.Χ.

Άλλοι ερευνητές πιστεύουν ότι ο Θουκυδίδης έβλεπε τον Πελοποννησιακό πόλεμο ως ένα ενιαίο ιστορικό γεγονός και έτσι το παρουσιάζει και στο έργο του. Παρακολούθησε από την αρχή όλες τις φάσεις του, αρχικά συμμετέχοντας και ο ίδιος στα γεγονότα και εν συνεχεία έχοντας αποτραβηχτεί στα κτήματα του στη Θράκη, απ' όπου παρακολούθησε τα πολεμικά γεγονότα και κατανόησε ότι η σύγκρουση αυτή ήταν τεράστιας σημασίας. Με τον τερματισμό του πολέμου, επέστρεψε στην πόλη του που είχε ηττηθεί και συνέχισε το γράψιμο του. Ο ιστορικός ενέταξε τις δημηγορίες μέσα στο έργο του. Στα ζητήματα που θέτουν γενικότερα οι θουκυδίδειες δημηγορίες περιλαμβάνεται και ο *Επιτάφιος* του Περικλή, ο οποίος λόγω της ξεχωριστής του βαρύτητας, έχει δημιουργήσει ποικίλα φιλολογικά προβλήματα, το σπουδαιότερο εκ των οποίων είναι η πατρότητα του.

Ορισμένα από τα βασικότερα ερωτήματα στα οποία καλούνται ν' απαντήσουν οι ερευνητές είναι το αν ο *Επιτάφιος* που διαθέτουμε είναι αυτός που εκφωνήθηκε από τον Περικλή και κατά πόσο προσεγγίζει τα όσα πράγματι είπε ο ρήτορας. Επιπλέον, υπάρχει το ζήτημα ο *Επιτάφιος* να μην εκφωνήθηκε από τον Περικλή, αλλά να είναι αποκλειστικά ένα δημιούργημα του Θουκυδίδα που υμνεί την πόλη των Αθηνών και το δημοκρατικό πολίτευμα και γράφτηκε μετά το 404 π.Χ. Οι απόψεις και οι επιστημονικές τοποθετήσεις διχάζονται. Στις μέρες μας, η κύρια θέση των ερευνητών σχετικά με το πρόβλημα είναι συμβιβαστική και κλίνει περισσότερο στο να παραδεχτεί ότι ο λόγος ανήκει όντως στον Περικλή, παρά τα φιλολογικά ζητήματα που προκύπτουν από αυτή την άποψη.⁸

⁷ Μαραγκόζη, Ε. (2006) *Επιτάφιος του Περικλή*. Ανασύρθηκε από: teachingreek.blogspot.com/2006/08/36.html

⁸ *Επιτάφιοι λόγοι*. ό, π.

2.3. Η θέση του *Επιτάφιου* του Περικλή στο Θουκυδίδειο έργο.

Παρά το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να παραθέσει στο έργο του αρκετούς επιτάφιους λόγους, λόγω των μεγάλων απωλειών του πολέμου, δεν το κάνει, αλλά παρεμβάλλει στην ιστορική του αφήγηση μόνο τον *Επιτάφιο* του Περικλή. Η προσθήκη αυτή εξηγείται, αν αναλογιστούμε ότι στο ξεκίνημα κάθε πολέμου, ο λαός χρειάζεται εμπύχωση από έναν ηγέτη που εμπιστεύεται. Επομένως, ο *Επιτάφιος* του Περικλή που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς του πρώτου χρόνου των πολεμικών συγκρούσεων, λειτουργεί πρωτίστως εμπυχωτικά προς τους ακροατές. Ο Θουκυδίδης λάτρευε την Αθήνα και θαύμαζε απεριόριστα τον Περικλή με την ηγεσία του οποίου, η πόλη έφτασε σε περίλαμπρα πολιτιστικά ύψη. Για να δώσει λοιπόν μια συνολική εικόνα για την αθηναϊκή πολιτεία, ο ιστορικός έκρινε ότι το πιο κατάλληλο πρόσωπο για να εξυμνήσει το κάλλος της ήταν ο ίδιος ο Περικλής που είχε συμβάλλει τα μέγιστα στη διαμόρφωση και την πνευματική της καρποφορία. Αναμφίβολα, η εικόνα που λαμβάνουμε για την αρχαία Αθήνα από τον *Επιτάφιο* είναι εξιδανικευμένη, αλλά αυτό είναι κάτι που δικαιολογείται, καθώς ο λόγος έχει εγκωμιαστικό χαρακτήρα και εκφωνήθηκε για να τιμήσει τους πεσόντες του πολέμου. Αν και η εξιδανίκευση των Αθηνών μοιάζει να αναιρείται κατά κάποιο τρόπο από κρίσεις του Θουκυδίδη σε άλλα σημεία του συγγράμματος του, η εικόνα της πόλης που λαμβάνουμε, παραμένει η ίδια, καθώς είναι αδιαμφισβήτητη τόσο η πολιτιστική της λάμψη, όσο και η πολιτική της δύναμη.

Ο Θουκυδίδης που αγαπούσε έντονα την αθηναϊκή πολιτεία για την άνεση και την ελευθερία που πρόσφερε στους πολίτες της, ένωσε την υποχρέωση να τονίσει την ανωτερότητα της έναντι της Σπάρτης, που ήταν το αντίπαλο δέος εκείνη την εποχή. Οι διαφορές των δύο πόλεων, όπως προκύπτουν μέσα από τον *Επιτάφιο* είναι πολύ έντονες. Η δημοκρατική Αθήνα αγαπούσε την μάθηση, την ελευθερία, τη δικαιοσύνη και ήταν ανοιχτή για όλους, ενώ από την άλλη μεριά η ολιγαρχική Σπάρτη μισούσε τους ξένους και επέβαλλε σκληρό και απάνθρωπο τρόπο ζωής στους πολίτες της. Σκοπός λοιπόν του Θουκυδίδη δεν ήταν να κάνει ιστορική αντιπαράθεση των δύο πόλεων, αλλά να προβάλλει την δόξα της Αθήνας, έναντι σ' αυτήν της Σπάρτης.⁹ Η ανάγκη του ιστορικού ν' αναδείξει το μεγαλείο των Αθηνών έναντι της Σπάρτης επεξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τις διαφορές που παρουσιάζει ο *Επιτάφιος* από τις άλλες δημηγορίες.

Για τον Θουκυδίδη, ο Περικλής ήταν ο κύριος εκφραστής της αθηναϊκής μεγαλοπρέπειας. Έτσι ο ιστορικός στο έργο του ασχολήθηκε συχνά με τη δράση του πολιτικού, αλλά και με τους λόγους που αυτός εκφώνησε επιθυμώντας να δώσει στους αναγνώστες μια πλατιά εικόνα του σπουδαίου αυτού ηγέτη. Με τον *Επιτάφιο* συμπληρώνεται το πορτρέτο της προσωπικότητας του Περικλή και κατανοούμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα προσόντα που τον ανέδειξαν ως κορυφαία δημοκρατική μορφή: το ήθος, την οξυδέρκεια, τη σταθερότητα, αλλά και την ευελιξία που τον δέκρινε και τον βοήθησε να αντιμετωπίσει δύσκολες καταστάσεις. Ο *Επιτάφιος* επομένως φωτίζει τόσο την πνευματική του υπόσταση, όσο και την πολιτική του ιδεολογία.¹⁰

⁹ Κιτσάκης, ΑΘ. Κ.. (1999) *Περικλέους Επιτάφιος*, Αθήνα: Αυτοέκδοση, σ. 203.

¹⁰ Μαρκαντωνάτος, Γ. (2000) *Περικλέους Επιτάφιος*. Ο διθύραμβος της αθηναϊκής δημοκρατίας. Αθήνα: Gutenberg, σ. 52.

2.4. Η δομή του *Επιταφίου* του Περικλή.

Ο *Επιτάφιος* του Περικλή διαφοροποιείται από τους άλλους επιτάφιους λόγους και παρουσιάζει την εξής διάρθρωση:

1. Προοίμιο (Κεφ. 35). Ο Περικλής εκφράζει τις επιφυλάξεις του για την εκφώνηση των επιτάφιων λόγων προς τιμήν των νεκρών. Δηλώνει ωστόσο το σεβασμό του για το νόμο και κάνει αναφορά στον φθόνο που προκαλείται στις ψυχές των ανθρώπων όταν ακούνε για κατορθώματα που ξεπερνούν τις δικές τους δυνατότητες.
2. Θέμα (Κεφ. 36-45): Έπαινος, παραίνεση και παραμυθία προς τους ζωντανούς.
 - α) Ο έπαινος των προγόνων (κεφ. 36.1 – 2.)
 - β) Ο έπαινος των πατέρων (κεφ. 36.2 – 3)
 - γ) Ο έπαινος στη σύγχρονη γενιά (κεφ. 36.3 - 4)
 - δ) Ο έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και του τρόπου ζωής των Αθηναίων πολιτών (κεφ. 36.4- 41).
 - ε) Ο έπαινος των νεκρών και οι συμβουλές προς όσους επέζησαν (κεφ. 42-43).
3. Η παραμυθία και οι συμβουλές προς τους γονείς, τα παιδιά, τα αδέρφια και τις χήρες των πεσόντων (κεφ. 43-45).
4. Επίλογος (κεφ. 46.) Η Αθηναϊκή πολιτεία τίμησε τους νεκρούς με τον τρόπο που άρμοζε στην ηρωική τους θυσία. Τώρα, τα προσφιλή τους πρόσωπα μπορούν να τους τιμήσουν και ιδιωτικά.

2.5. Διαφορές του *Επιταφίου* του Περικλή από την τυπική δομή των άλλων επιταφίων λόγων.

Στον *Επιτάφιο* του Περικλή δεν τονίζονται ιδιαίτερα τα κατορθώματα των Αθηναίων του παρελθόντος. Ο έπαινος των προγόνων και των πατέρων καταλαμβάνει μόνο λίγες γραμμές, σ' αντίθεση με τους άλλους επιτάφιους, στους οποίους ο έπαινος των προγόνων είναι αρκετά εκτεταμένος. Ο δημοκρατικός ηγέτης αναφέρεται αόριστα στους προγόνους, ίσως απλά και μόνο για να σεβαστεί την τυπική μορφή των επιτάφιων λόγων.¹¹

Επίσης, στον *Επιτάφιο* λόγο του Περικλή δεν παρουσιάζονται εκτενώς τα πολεμικά γεγονότα κατά τη διάρκεια των οποίων έχασαν τη ζωή τους οι πεσόντες. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Περικλής δεν αναφέρεται ούτε στον Πελοποννησιακό πόλεμο του οποίου η έκβαση θα καθόριζε την επικράτηση των Αθηνών ή της Σπάρτης και που προμηνυόταν πολύ σκληρός, αφού θα στοίχιζε την ζωή σε πολλούς ανθρώπους.

¹¹ Νικολετσέα, Χρ. Γ. (2012) *Περικλέους Επιτάφιος του Θουκυδίδη: Σύνοψη παράδοσης και νεωτερισμού*. Πάτρα: Αυτοέκδοση. σ. 110.

Ο Περικλής δεν τονίζει την αυτοχθονία των Αθηναίων, την οποία οι άλλοι εκφωνητές επιταφίων ανέφεραν συνεχώς. Αυτό γινόταν γιατί η πίστη των Αθηναίων στην αυτοχθονία τους, έτρεφε το ναρκισσισμό τους. Αποτελούσε τη βάση πάνω στην οποία είχε θεμελιωθεί η κυρίαρχη ιδεολογία της πολιτείας και ασφαλώς η προπαγάνδα που είχε να κάνει με τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής. Η θεμελίωση αυτή στήριζε δύο πρωταρχικές επιδιώξεις: α) την εδραίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας και β) την τεκμηρίωση της αντίθεσης των Αθηναίων από τους βαρβάρους. Οι πολίτες της Αθήνας είχαν δημιουργήσει για τον εαυτό τους μια εικόνα που συνταίριαζε τις δύο αυτές επιδιώξεις: η ηγεμονία στον ελληνικό χώρο είχε περιέλθει δικαιολογημένα στα χέρια τους, καθώς από τη μια ήταν αυτόχθονες και από την άλλη είχαν επικρατήσει στον αγώνα έναντι των βαρβάρων. Η εικόνα αυτή είχε ξεκάθαρα αριστοκρατική καταγωγή και απέπνεε έντονο αίσθημα ανωτερότητας, καθώς επέτρεπε στους Αθηναίους να ξεχωρίζουν απ' τους υπόλοιπους Έλληνες. Σίγουρα το γεγονός ότι ο Περικλής δεν αναφέρθηκε στο θέμα της αυτοχθονίας των Αθηναίων πρέπει να ξάφνιασε τους ακροατές του και μας εντυπωσιάζει μέχρι τις μέρες μας. Μπορούμε ωστόσο να δικαιολογήσουμε αυτή του την επιλογή, αν αναλογιστούμε πως είχε πρόθεση να καταδείξει ότι η ουσία της ευγένειας και της ανωτερότητας των πολιτών της Αθήνας σχετιζόταν πιο πολύ με την ίδια τους τη φύση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τη σχέση της με τη δημοκρατία, παρά από το παρελθόν τους που αναγόταν στη σφαίρα του μύθου.

Στο λόγο του Περικλή, οι σύγχρονοι Αθηναίοι προβάλλονται ως πιο άξιοι και ανδρείοι από τους προγόνους τους. Ασφαλώς, οι πρόγονοι ευθύνονται για την ελευθερία της Αθήνας και οι πατέρες για την «αρχή» της, αλλά οι σύγχρονοι Αθηναίοι είναι αυτοί που πραγματικά μεγαλούργησαν, αφού της χάρισαν ανάπτυξη, αυτάρκεια και πολεμική ετοιμότητα.

Το μεγαλύτερο μέρος του λόγου του Περικλή είναι αφιερωμένο στο εγκώμιο της Αθήνας και γίνεται διεξοδική αναφορά στους λόγους που οδήγησαν την πολιτεία στην μεγαλοπρέπεια και στη δόξα. Ο ηγεμόνας μ' αυτόν τον τρόπο αποδεικνύει ότι ο κύριος σκοπός του ήταν να υμνήσει την πόλη και το δημοκρατικό πολίτευμα και λιγότερο τους πεσόντες. Η βασική ιδέα του *Επιτάφιου* είναι να εξηγήσει με ποιους τρόπους, με ποιες αρχές και με ποιο πολίτευμα κατάφερε η πόλη έγινε μεγαλειώδης. Επομένως, το κύριο τμήμα του λόγου αποτελεί ένα διθύραμβο του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹²

2.6. Το περιεχόμενο του *Επιτάφιου* του Περικλή.

Στο προοίμιο του *Επιτάφιου* ο Περικλής αναφέρεται στις δυσκολίες που αντιμετώπιζει προκειμένου να εκφωνήσει έναν επικήδειο με τον οποίο θα ικανοποιηθούν οι προσδοκίες όλων των ακροατών (κεφ.35). Ο έπαινος των προγόνων, των πατέρων και των σύγχρονων Αθηναίων είναι σύντομος στο λόγο του, γιατί δηλώνει την επιθυμία να μιλήσει περισσότερο για το πολίτευμα της Αθήνας και τον τρόπο ζωής των Αθηναίων που ώθησαν την πόλη στη δόξα (κεφ. 36). Στόχος του είναι να εγκωμιάσει το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας, το οποίο χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και γνησιότητα και επιπλέον στηρίζει την εξουσία του στην πλειοψηφία και όχι στην μειοψηφία των απόψεων.

Οι βασικές αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος των Αθηνών είναι οι εξής:

¹² Μαρκαντωνάτος, Γ. (2000) *Περικλέους Επιτάφιος. Ο διθύραμβος της αθηναϊκής δημοκρατίας*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 30.

α) *Ισονομία* ή *ισοπολιτεία*: όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο. Η *ισονομία* φέρνει και την *ισηγορία* των πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου και είναι η μεγαλύτερη αρετή της δημοκρατίας των Αθηνών.

β) *Αξιοκρατία*: όλοι οι πολίτες έχουν ίσες ευκαιρίες σχετικά με την κατάληψη αξιωμάτων και κύριο ρόλο γι' αυτά παίζει η ατομική τους αρετή και οι ικανότητες τους.

γ) *Ελευθερία*: είναι το βασικό θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι πολίτες της Αθήνας έχουν ελευθερία να λένε και να κάνουν ό,τι επιθυμούν και να οργανώνουν τη ζωή τους μ' όποιον τρόπο κρίνουν ως τον πιο κατάλληλο. Ωστόσο, παρά την ελευθερία τους, οι Αθηναίοι δεν ενοχλούν τους συμπολίτες τους, ούτε γίνονται ασύδοτοι. Δείχνουν σεβασμό στους νόμους και στους άρχοντες της πόλης όχι από φόβο, αλλά από εσωτερικό σεβασμό. Η προσωπικότητα τους είναι ολοκληρωμένη και έχει ηθικές αρχές.

δ) *Υπακοή*: οι Αθηναίοι υπακούουν συνειδητά στους νόμους και αυτό το θεωρούν ύψιστο καθήκον και υποχρέωση τους. Ο νόμος είναι γι' αυτούς μια εσωτερική επιταγή που αποτελεί κατ' ουσίαν ένα αίσθημα υπευθυνότητας το οποίο γαλουχείται από την ελευθερία, την ισονομία, την ισηγορία και την αξιοκρατία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Επιπλέον, η υπακοή που δείχνουν προς τους άγραφους νόμους προδίδει την αυτοπειθαρχία τους και τον σεβασμό προς τις αθηναϊκές δημοκρατικές αξίες.

Οι Αθηναίοι, όπως και το δημοκρατικό τους πολίτευμα, ωθούνται στην τελειότητα μέσα από μια σύνθεση αντινομιών. Κατ' αυτόν τον τρόπο:

α) Η εξουσία στηρίζεται στην πλειοψηφία, αλλά παράλληλα διατηρείται και η πολύτιμη ισονομία.

β) Οι Αθηναίοι απολαμβάνουν την ισονομία, αλλά όσον αφορά στην κατάληψη δημόσιων αξιωμάτων το προβάδισμα διατηρούν όσοι έχουν αποδείξει την αρετή τους.

γ) Για τις υποθέσεις της πόλης μπορεί να προτιμούνται οι ενάρετοι, αλλά και οι φτωχοί διατηρούν το δικαίωμα συμμετοχής τους.

δ) Οι πολίτες είναι ελεύθεροι, αλλά νιώθουν σεβασμό για τους νόμους και τους άρχοντες της πόλης.

ε) Κάθε πολίτης διεξάγει ελεύθερο ιδιωτικό βίο, αλλά δεν ταλαιπωρεί τον γείτονα του, ούτε με το να εκφράσει απλή δυσαρέσκεια (κεφ. 36).¹³

Επιχειρείται με υπαινιγμούς για πρώτη φορά η σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης. Στον έπαινο για την πόλη των Αθηνών διακρίνουμε αιχμές εναντίον της Σπάρτης καθώς εκεί την εξουσία διέθεταν οι λίγοι, δηλαδή οι *όμοιοι*, ενώ οι υπόλοιποι Σπαρτιάτες στερούνταν κάθε δικαιώματος. Αυτοί δεν αποφάσιζαν ελεύθερα για τη ζωή τους, αφού τα πάντα ορίζονταν από την πολιτεία. Οι πολίτες αισθάνονταν καχυποψία για τους άρχοντες της πόλης και η πειθαρχία στους νόμους προέκυπτε από το φόβο της τιμωρίας.

Στη συνέχεια (κεφ. 38) ο Περικλής προβάλλει την άνετη ζωή των Αθηναίων που ήταν χαρούμενη και ξεκούραστη. Οι πολίτες μπορούσαν να απολαύσουν όλα όσα είχε να τους προσφέρει η πόλη τους, καθώς είχαν συγυρισμένα νοικοκυριά, αλλά και πρόσβαση τόσο στα ντόπια προϊόντα, όσο και στα ξένα. Η ναυτική κυριαρχία και η εμπορική ακμή της Αθήνας εξασφάλιζε στους πολίτες της την αυτάρκεια. Η υπεροχή των Αθηναίων, όσον αφορά τη διαβίωση τους, σε σχέση με τους Σπαρτιάτες είναι αδιαμφισβήτητη. Οι Σπαρτιάτες δεν μπορούσαν να απολαύσουν τις ανέσεις που

¹³ Πασχαλίδης, Δημ. Ε., (1998) *Οιδίπους Τύραννος, Επιτάφιος Περικλέους, Ανθολόγιο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.

χαίρονταν οι Αθηναίοι. Άλλωστε, πίστευαν πως η καλοπέραση και η άνεση στο βίο είναι καταστρεπτική για την ανθρώπινη ανδρεία.

Στο κεφάλαιο 39 ο Περικλής θα εξετάσει την πολεμική στάση και συμπεριφορά των δύο πόλεων ξεχωριστά. Οι Αθηναίοι έχουν την πόλη τους ανοιχτή για τους επισκέπτες, ενώ αντίθετα οι Σπαρτιάτες απεχθάνονται τους ξένους και εφαρμόζουν την *ξενηλασία*. Οι Αθηναίοι δεν αναλώνουν όλο τον ελεύθερο χρόνο τους στην πολεμική τους προετοιμασία, καθώς την ώρα της μάχης διαθέτουν ευψυχία και ανδρεία. Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες αφιερώνουν όλη τους τη ζωή στις πολεμικές ασκήσεις και γι' αυτό η πολεμική αρετή που διαμορφώνουν είναι μονομερής. Ο Περικλής επιθυμεί να καταδείξει ότι παρά τον άνετο βίο τους, οι Αθηναίοι δεν υστερούν σε γενναιότητα από τους Λακεδαιμόνιους. Για να ενισχύσει την άποψη του καταθέτει δύο επιχειρήματα: α) οι Σπαρτιάτες πάντα συνοδεύονται από συμμάχους, όταν εισβάλλουν στην Αττική και δεν το πράττουν ποτέ μόνοι, ενώ οι Αθηναίοι εισβάλλουν στα ξένα εδάφη πάντοτε μόνοι και τις περισσότερες φορές κατακτούν την νίκη και β) κανένας εχθρός ως τώρα δεν αντιμετώπισε ολόκληρη την αθηναϊκή δύναμη, καθώς οι Αθηναίοι διαθέτουν ισχυρότατο στόλο, αλλά στέλνουν στρατό και από ξηράς. Είναι ολοφάνερο εδώ ότι ο δημοκρατικός ηγέτης προσπαθεί να υποβαθμίσει την παντοδυναμία των Λακεδαιμονίων. Προβάλλει τις νίκες τους ως πιο ασήμαντες και τις ήττες τους ως πιο σημαντικές απ' ότι είναι στην πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτό, κατορθώνει να προβάλλει έντονα την πεποίθηση του ότι η γενναιότητα των Αθηναίων κατά την ώρα της μάχης είναι αποτέλεσμα του τρόπου ζωής τους και δεν τους επιβάλλεται από το φόβο. Η ανδρεία τους είναι ξεκάθαρα ζήτημα προσωπικής επιλογής. Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες δείχνουν γενναιότητα επειδή έχουν εμποτιστεί από το φόβο της τιμωρίας και έχουν υποστεί οδυνηρές στερήσεις.

Στο κεφάλαιο 40 ο ηγέτης αναφέρεται στα βασικά χαρακτηριστικά της αθηναϊκής ιδεολογίας. Ο πολίτης της Αθήνας αγαπάει το ωραίο, αλλά παραμένει απλός. Αγαπάει τη σοφία και τη γνώση, αλλά δεν καταντάει μαλθακός και δεν χάνει το θάρρος του. Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες είναι βυθισμένοι στην άγνοια, αφού πιστεύουν ότι η τέχνη ωθεί στην ακολασία και η αγάπη για τα γράμματα κάνει τους άνδρες θηλυπρεπείς και μαλθακούς. Για τους Αθηναίους, η εργασία απαλλάσσει τον άνθρωπο από τη φτώχεια και τον βοηθά να ενεργοποιήσει τις αρετές του, προκειμένου να μπορέσει να απολαύσει τα αγαθά της πόλης. Έτσι ο Αθηναίος προβάλλει ικανότερος στο συνδυασμό νοητικής καλλιέργειας και δημιουργικής απασχόλησης. Από την άλλη μεριά, οι Λακεδαιμόνιοι έχουν εγκλωβιστεί στις αριστοκρατικές απόψεις περί εργασίας. Τρέφουν αντιπάθεια για την εργασία, απεχθάνονται τον πολιτισμό, δεν θέλουν να πλουτίσουν και αισθάνονται ικανοποίηση από την ασκητική και σκληρή ζωή που τους επιβάλλει η οργάνωση της πόλης τους.

Η αθηναϊκή δημοκρατία επιβάλλει τη συμμετοχή κάθε πολίτη στα κοινά. Όποιος είναι αδιάφορος προς αυτά ή επιλέγει να παραμένει ουδέτερος για να εξυπηρετήσει σκοπιμότητες, χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα και είναι άχρηστος για την Αθήνα, αφού δεν μπορεί να συμβάλλει στην πρόοδο της. Αντίθετα, ο πολίτης της Σπάρτης δεν έχει ιδιωτική ζωή και συμμετέχει στα κοινά με τρόπο υποτυπώδη. Μπορεί να είναι πρόθυμος να χάσει τη ζωή του για την πατρίδα, αλλά καταντάει μονομερής, διότι ασχολείται συνεχώς με τον πόλεμο. Ο Αθηναίος έχει τη δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στις υποθέσεις της πόλης και λαμβάνει αποφάσεις γι' αυτές, κατόπιν διαλόγου με τους συμπολίτες του. Έχει το θάρρος της γνώμης του και είναι ευσυνειδήτος, αφού δεν πιστεύει ότι ο λόγος βλάπτει τα έργα. Ο πολίτης της Αθήνας θεωρεί κακό να μην είναι πλήρως ενημερωμένος για κάτι, πριν το επιχειρήσει. Εδώ, ο ρήτορας αντιπαραθέτει την αρχή του διαλόγου με την σπαρτιατική αντίληψη ότι το

λακωνίζεῖν ἐστὶ φιλοσοφεῖν.¹⁴ Ανδρείος είναι για τον Περικλή αυτός που έχει γνώση του κινδύνου και του εχθρού και παρόλα αυτά δεν αισθάνεται δειλία. Οι Αθηναίοι γνωρίζουν καλά τον κίνδυνο που κάθε φορά αντιμετωπίζουν, γιατί μπορούν να συζητούν τα πάντα. Η ανδρεία τους προκύπτει από την ελευθερία και τη γνώση. Αντιθέτως οι Λακεδαιμόνιοι έχουν άγνοια κινδύνου, γι' αυτό και στα πεδία των μαχών επιδεικνύουν αλόγιστο θάρρος. Επιπροσθέτως, οι πολίτες της Αθήνας ξέρουν και τα αγαθά της ειρήνης, αλλά και τα βάσανα του πολέμου. Οι Σπαρτιάτες από την άλλη, δεν μπορούν να έχουν γνώση των αγαθών που προσφέρει η ειρήνη, ούτε και των κινδύνων που φέρνει ο πόλεμος. Γι' αυτό το λόγο, η ξακουστή γενναιότητα τους είναι μηχανική και δεν αποτελεί καρπό ώριμης και γόνιμης σκέψης. Οι Αθηναίοι πολίτες, όταν αγωνίζονται, αξιολογούν και τα ειρηνικά αγαθά, αλλά και τα βάσανα του πολέμου. Διαλέγουν να αγωνιστούν και να πέσουν για την πατρίδα τους, παρά να ζήσουν και να στιγματιστούν ως ηττημένοι. Αυτή τους η στάση είναι η μεγαλύτερη τεκμηρίωση της παιδευτικής αξίας που έχει για τον χαρακτήρα του ανθρώπου το δημοκρατικό πολίτευμα και ο αντίστοιχος τρόπος ζωής.

Οι Αθηναίοι ακόμη επιδεικνύουν ανωτερότητα, όταν έρχονται σ' επαφή με ξένους λαούς. Αποκτούν φίλους γιατί τους ευεργετούν επιδεικνύοντας ανιδιοτέλεια και έλλειψη υπολογιστικότητας. Αν και γνωρίζουμε πως υπήρχαν μαρτυρίες για κακή και βίαιη συμπεριφορά των Αθηναίων προς τους συμμάχους τους, δεν πρέπει να λησμονούμε το γεγονός ότι εδώ ο Περικλής προσπαθεί να αντικρούσει τους ισχυρισμούς των Σπαρτιατών ότι ήρθαν για να απελευθερώσουν τις ελληνικές πόλεις. Ο ηγέτης προσπαθεί να τονώσει το φρόνημα των Αθηναίων. Έτσι, τονίζει την μοναδικότητα τους και ο πολίτης της Αθήνας προβάλλεται ως ακέραιος, ανυστερόβουλος και ολοκληρωμένος.¹⁵ Βασιζόμενη στην ανωτερότητα των πολιτών της, η Αθήνα μπορεί να σταθεί σαν μορφωτική δύναμη, όχι μόνο απέναντι στη Σπάρτη, αλλά και σε όλες τις ελληνικές πόλεις.¹⁶

Στη συνέχεια, στο κεφάλαιο 41, ο ηγέτης χαρακτηρίζει την Αθήνα ως *παίδευση* της Ελλάδας. Η παιδευτική ακμή και η πνευματική ακτινοβολία της πόλης είναι πρωτοφανείς. Η Αθήνα δεν διαθέτει μόνο πολιτιστικό κύρος και υλική αυτάρκεια, αλλά και πνευματική πληρότητα που αναδύεται από το πολίτευμα και τον δημοκρατικό τρόπο ζωής των πολιτών. Άρα, η πόλη συνολικά αποτελεί μια τεράστια μορφωτική δύναμη και έτσι δικαιολογείται και η επιβολή της εξουσίας της στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις. Η αθηναϊκή δόξα και η υπεροχή του δημοκρατικού πολιτεύματος αντικατοπτρίζονται και σε κάθε πολίτη, αφού σε καμία άλλη πόλη αυτός δεν ολοκληρώνεται και δεν τελειοποιείται όσο στην Αθήνα. Μέχρι αυτό το σημείο, ο επικήδειος λόγος του Περικλή βασιζόταν σε λογικά επιχειρήματα, αλλά από δω και πέρα θα μετατραπεί σε πραγματικό διθύραμβο της αθηναϊκής πολιτείας. Ο ηγέτης υποστηρίζει πως μόνο η Αθήνα αποδεικνύεται στην πράξη ανώτερη και από τη μεγάλη της φήμη, και πως οι εχθροί, όταν χάσουν από τους Αθηναίους, δεν νιώθουν δυσαρέσκεια, καθώς θεωρούν την ήττα τους δικαιολογημένη.

Ο πολιτικός υποστηρίζει πως η Αθήνα έχει κερδίσει τον θαυμασμό ακόμη και των μελλοντικών γενεών με αποδείξεις, αλλά και μάρτυρες. Ο έπαινος προς την πόλη αποκτά εδώ έναν ξεχωριστό προφητικό τόνο που μαρτυρά την διορατικότητα του Περικλή. Οι Αθηναίοι δεν χρειάζονται καν εκφράσεις επιδοκιμασίας, αφού τα κατορθώματά τους αποτελούν αδιάψευστες μαρτυρίες του μεγαλείου τους. Οι πράξεις

¹⁴ό.π. σ. 257.

¹⁵ό.π. σ. 258.

¹⁶Κακριδής, Ι.Θ. (1998) *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.

όμως των Σπαρτιατών δεν ανταποκρίνονται στη μεγάλη τους φήμη. Η πόλη των Αθηνών δεν έχει ανάγκη ούτε από ποιητές για να την εξυμνήσουν, αφού τα ίδια τα γεγονότα αποδεικνύουν τα επιτεύγματα της. Αποδείξεις από τις νίκες και τις ήττες των Αθηναίων υπάρχουν σε κάθε μέρος της γης, καθώς η ανδρεία τους, τους επέτρεψε να έχουν πρόσβαση σε κάθε στεριά και θάλασσα. Με τα λεγόμενα του Περικλή, όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Κακριδής, η κλασική Αθήνα συνειδητοποιεί άπαξ και διαπαντός τη θέση της στην ιστορία.¹⁷

Ύστερα από το λαμπρό εγκώμιο που έπλεξε ο Περικλής για την Αθήνα, η θυσία των νεκρών προβάλλει ως η εκπλήρωση του χρέους τους προς την αγαπημένη τους πατρίδα. Η πόλη προσφέρει τα πάντα στους πολίτες της και γι' αυτό εκείνοι αισθάνονται ότι της οφείλουν ακόμη και την ίδια τους τη ζωή. Όταν ένας Αθηναίος αγωνίζεται για την Αθήνα, στην ουσία κάνει αγώνα και για την ατομική του ευδαιμονία, ενώ εκπληρώνει και ένα προσωπικό χρέος, επειδή είχε την τύχη να γεννηθεί σε μια τέτοια σπουδαία πολιτεία.

Στο κεφάλαιο 42, ο Περικλής έχοντας δικαιολογήσει την θυσία των προκειμένων πεσότων και έχοντας ορίσει τις υποχρεώσεις των ζώντων Αθηναίων προς την πόλη τους, δικαιολογεί την έκταση που έδωσε στο εγκώμιο της: α) εξηγεί πως ήθελε να γίνει κατανοητό από όλους πως οι πολίτες της Αθήνας αγωνίζονται για πολύ σπουδαιότερα πράγματα απ' ό,τι οι άλλοι Έλληνες, και β) πως ήθελε να εδραιώσει τον έπαινο των νεκρών στις αποδείξεις και με τον τρόπο αυτό να εμβαθύνει στην αντικειμενικότητα της περιγραφής της αθηναϊκής δόξας. Έτσι, ο ηγέτης συνδέει με άμεσο τρόπο την θυσία των πεσότων με τον διθύραμβο που εκφώνησε για την πόλη. Άλλωστε, οι πεσότες με την αυτοθυσία που επέδειξαν, δικαίωσαν τις επιλογές της αθηναϊκής πολιτείας και απέδειξαν την αρετή της. Η γενναιότητα και τα κατορθώματα τους είναι τόσο μεγάλα που ακόμη και οι έπαινοι περιττεύουν. Ο αίμος του ρήτορα δεν δύναται να ξεπεράσει τα επιτεύγματα τους και έτσι η μεγαλύτερη τιμή που μπορεί να τους γίνει είναι το συνταίριασμα των λόγων με τα έργα.

Η ανδραγαθία των νεκρών πολεμιστών αρκεί για να επισκιάσει οποιοδήποτε παράπτωμα είχαν επιδείξει κατά το παρελθόν. Ο θάνατος για την πατρίδα καταξιώνει τον Αθηναίο και τον εξαγνίζει από τα σφάλματα. Μ' αυτό το συλλογισμό, ο εκφωνητής εξαγιάζει τη θυσία των μαχητών και παροτρύνει όσους τον ακούν να δείξουν την ίδια ανδρεία και αυτοθυσία στις μάχες που πρόκειται να έρθουν. Ανάμεσα στους νεκρούς υπήρχαν νέοι και ώριμοι, πλούσιοι και φτωχοί. Οι διαφορές όμως των πολεμιστών δεν τους απέτρεψαν από τον κοινό τους σκοπό που ήταν η νίκη και η διάσωση της πατρίδας. Όλοι οι πολεμιστές υπήρξαν ελεύθεροι κατά τη διάρκεια του βίου τους και το ίδιο ελεύθερα επέλεξαν τη θυσία. Προτίμησαν τον έντιμο θάνατο, παρά να ζήσουν ατιμασμένοι. Οι νεκροί με την θυσία τους απέδειξαν πως η τιμή και η αξιοπρέπεια είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την μεγάλη αγάπη που έτρεφαν για την πατρίδα τους.

Στο κεφάλαιο 43, ο ηγέτης αρχίζει την παραίνεση και αναφέρεται όπως και προηγουμένως στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των Αθηναίων και της πόλης τους. Η τύχη είναι ένας σημαντικός παράγοντας που όμως εξαρτάται από τη θεϊκή θέληση. Αντίθετα, το υψηλό φρόνημα πηγάζει από την ανθρώπινη θέληση. Οι Αθηναίοι πέρα από τη λογική εκτίμηση που πρέπει να κάνουν για τα οφέλη από την απόκρουση των εχθρών, πρέπει και να βλέπουν καθημερινά το κάλλος της πόλης τους και να νιώθουν γι' αυτή μεγάλη αγάπη. Δεν φτάνει κάποιος να θυσιάσει τη ζωή του από ιδιοτέλεια ή υστεροβουλία. Χρειάζεται να νιώθει πραγματικό έρωτα για την πόλη του που θα τον οδηγήσει στην έξαρση του πατριωτικού αισθήματος. Οι νεκροί με τη θυσία τους

¹⁷ ό.π. σ. 63.

επιτέλεσαν το σπουδαιότερο χρέος τους και κατάφεραν να γίνουν πρότυπα για όσους επέζησαν. Κορυφαία ανταμοιβή των πεσόντων δεν θα είναι ένα απλό τιμητικό μνημείο, αλλά η δόξα για τις πράξεις τους που θα μνημονεύεται παντοτινά και θ' αποτελεί γι' αυτούς τον πιο περιλαμπρο τάφο. Τάφος τους θα είναι *πάσα γη* και με τον τρόπο αυτό η θύμηση τους δεν θα επιβάλλεται μόνο στο χώρο, αλλά θα κερδίζει διαρκώς και σε ζωντάνια. Για τον Περικλή, η ευδαιμονία ταυτίζεται με την ελευθερία, η οποία αποτελεί γέννημα της ανδρείας. Ζητάει από τους ακροατές του να κρίνουν ανάλογα και να επιδείξουν ανδρεία, γι' αυτό και προβάλλει ως πρότυπα τους νεκρούς ήρωες.

Σύμφωνα με την άποψη του ηγέτη, είναι πιο εύκολο για τους πλούσιους πολίτες να δείξουν ανδρεία στη μάχη γιατί πρέπει να υπερασπιστούν εκτός από την ελευθερία τους και την περιουσία τους. Σε περίπτωση ήττας, η ζωή των πλουσίων θα αλλάξει δραματικά, σε αντίθεση με τη ζωή των φτωχών που θα παραμείνει η ίδια. Τα λογικά αυτά επιχειρήματα του, ανταποκρίνονται στις ανάγκες της παραίνεσης, καθώς θέλει να πείσει τους πλούσιους να μη διστάσουν μπροστά στις πολεμικές επιχειρήσεις και βλάψουν έτσι τα συμφέροντα της πόλης, αλλά και τα δικά τους.

Στο κεφάλαιο 44 ο Περικλής ξεκινά την παραμυθία προς τους γονείς των νεκρών. Δεν απομακρύνεται ιδιαίτερα από το καθιερωμένο τυπικό των επιτάφιων λόγων. Κάνει αναφορά στις πολλές αλλαγές της τύχης και στις περιπέτειες που έχουν γνωρίσει οι Αθηναίοι. Αυτή η μνεία στοχεύει να κάνει τους γονείς των πεσόντων ν' αντιμετωπίσουν την απώλεια με καρτερικότητα και κουράγιο, όπως έκαναν και στο παρελθόν με όσα άλλα τους έτυχαν. Ο ηγέτης χαρακτηρίζει ως ευδαιμόνες α) όσους βρήκαν ένδοξο θάνατο και όσους αισθάνονται τιμημένη θλίψη, όπως οι γονείς τους των νεκρών και β) όσους είχαν τη μεγάλη τύχη το τέλος της ευδαιμονίας τους, να συμπέσει με τον τερματισμό της ζωής τους. Αυτοί δεν πρόλαβαν να γνωρίσουν βάσανα και δυστυχία. Με τον οξύμωρο αυτό συλλογισμό, ο Περικλής προσπαθεί να παρουσιάσει τη τιμημένη θλίψη των γονέων σαν αποτέλεσμα του ένδοξου θανάτου των παιδιών τους. Οι γονείς, παρά τη δυστυχία τους, θα πρέπει να αισθάνονται ικανοποίηση, αφού τα παιδιά τους έφυγαν από τη ζωή τιμημένα και ευτυχισμένα.

Επιπλέον, οι γονείς θα πρέπει να δείξουν καρτερικότητα. Όσοι απ' αυτούς είναι ακόμη νέοι, μπορούν να έχουν την ελπίδα πως μελλοντικά θα αποκτήσουν άλλους γιους. Έτσι, θα αισθανθούν παρηγορημένοι για τους γιους που έχασαν, αλλά θα διατηρήσουν ασφαλή και την πόλη τους, καθώς δεν θα επιτρέψουν να ερημωθεί. Η ψυχρότητα των συγκεκριμένων επιχειρημάτων του Περικλή δικαιολογείται, αν αναλογιστούμε ότι ο λόγος εκφωνείται κατά τη διάρκεια της ακμής της πόλης – κράτους, όπου το συμφέρον της πόλης επικαλύπτει τις ατομικές ανάγκες κάθε πολίτη. Όσοι γονείς είναι μεγάλοι σε ηλικία και δεν μπορούν ν' αποκτήσουν άλλα παιδιά, μπορούν να αισθανθούν παρηγοριά με τη δόξα που κατέκτησαν οι νεκροί τους γιοι, αλλά και με τη σκέψη ότι η ζωή που τους απομένει είναι λιγιστή.

Το κεφάλαιο 45 είναι αφιερωμένο στην παραμυθία προς τα τέκνα και τους αδερφούς των νεκρών που ακόμα και αν δείξουν μεγάλη ανδρεία, δεν θα μπορέσουν να φανούν αντάξιοι των πεσόντων. Με τον παράδοξο αυτό τρόπο, ο ηγέτης ουσιαστικά τους παροτρύνει να θυσιάσουν για την Αθήνα γιατί μόνο έτσι θα καταφέρουν να φτάσουν στο επίπεδο των νεκρών πολεμιστών. Στη συνέχεια συμβουλεύει τις χήρες των πεσόντων. Το όνομα τους από δω και στο εξής δεν θα πρέπει να ακουστεί για κανένα λόγο, ούτε για κατηγορία, αλλά ούτε και για έπαινο. Το σπουδαιότερο καθήκον που πρέπει να εκπληρώσουν οι χήρες είναι παραμείνουν όσο γίνεται περισσότερο στην αφάνεια.

2.7. Το γλωσσικό ύφος του *Επιτάφιου* του Περικλή.

Το έργο του Θουκυδίδη είναι γραμμένο στην αρχαία αττική διάλεκτο με την οποία ο ίδιος ήταν εξοικειωμένος από την νεαρή του ηλικία. Όμως, η εικοσαετής εξορία του από την Αθήνα δεν τον άφησε να παρακολουθήσει τη διαμόρφωση του αττικού πεζού λόγου, κατά το τέλος του 5^{ου} αι. μ.Χ. Έτσι, στον *Επιτάφιο* υπάρχουν κάποιες γλωσσικές ιδιαιτερότητες που προσιδιάζουν στην αρχαία αττική διάλεκτο όπως:

1. Ο ιστορικός προτιμά να χρησιμοποιεί τις προθέσεις *ές* και *ζύν*, και όχι τις *είς* και *σύν*.
2. Αντί για τα δύο *ττ*, συναντάμε συχνά τα δύο *σσ*.
3. Το *άει* γίνεται *αίει*.
4. Γίνεται χρήση επιθέτων ουδέτερου γένους, μετοχών ουδέτερου γένους, καθώς και έναρθρων απαρεμφάτων, αντί για ουσιαστικά.
5. Γίνεται χρήση ποιητικών λέξεων ή λέξεων με ιωνική καταγωγή.
6. Χρησιμοποιεί συχνά σύνθετα ρήματα. (π.χ. προσκατέλιπον).

Η απουσία του ιστορικού από την Αθήνα κατά τη διάρκεια της ωριμότητας του συντέλεσε στη διατήρηση ενός τόνου αρχαιοπρέπειας στο λεξιλόγιο του που συσκοτίζει ορισμένα σημεία στο έργο του. Παρ' όλα αυτά, οι συλλογισμοί του αναπτύσσονται πλήρως και διακρίνονται από μεγάλη πυκνότητα. Επίσης, ο ιστορικός διέπρεψε στη διάρθρωση του *αντιθετικού ύφους*. Διατύπωνε τις σκέψεις του αντιπαραθέτοντας τις όλες σχεδόν ισότιμα, χωρίς να τις υποτάσσει στην κύρια πρόταση της περιόδου. Στον *Επιτάφιο* κάνει συχνά χρήση των *γοργίειων σχημάτων*, δηλαδή λεκτικών σχημάτων τα συνηθέστερα εκ των οποίων ήταν τα εξής:

1. *Πάρισσο* ή *ισοσύλλαβο*: Ο ιστορικός προσπαθούσε να έχουν τα μέρη ισορροπία με τον αριθμό των συλλαβών.
2. Την *αντίθεση* που προσέδιδε γλαφυρότητα στην έκφραση.
3. Την *παρονομασία* ή *ετυμολογικό σχήμα* που είχε να κάνει με τη χρήση ομόηχων λέξεων
4. Το *ομοιοτέλετο* που ενδυνάμωνε την αρμονία στο ηχητικό αποτέλεσμα.
5. Την *παράλλαξη* που ήταν η διαφοροποίηση στην εκφραστικότητα και
6. ποικίλα άλλα γλωσσικά σχήματα, όπως τη *μεταφορά*, το *χιαστό*, το *πολυσύνδετο*, το *ασύνδετο*, τη *βραχυλογία* κ. α.

2.8. Το μήνυμα του *Επιτάφιου*.

Ο διδασκισμός του Θουκυδίδη κορυφώνεται στο σπουδαιότερο πολιτιστικό κείμενο της ανθρωπότητας, στον *Επιτάφιο* του Περικλή. Τα διαχρονικά διανοήματα του ηγέτη εκτείνονται τόσο σε πολιτικό, όσο και σε στρατηγικό επίπεδο, γεγονός που εδραϊώνει την κλασικότητα τους. Στον *Επιτάφιο* προβάλλεται ο ενισμός του πολιτισμού και της άμυνας, αφού και τα δύο εξετάζονται στη βάση της στενής και αλληλένδετης σχέσης τους. Η στρατιωτική εξάσκηση και το δόγμα της άμυνας δεν μπορούν να ιδωθούν ξεχωριστά από το γενικότερο πνευματικό και πολιτικό δόγμα της αθηναϊκής πολιτείας. Η δημοκρατία είναι το μόνο πολίτευμα που απελευθερώνει τις δημιουργικές δυνάμεις τόσο της πόλης, όσο και κάθε πολίτη. Έχει θεσπιστεί για να εξυπηρετήσει τις κοινωνικές ανάγκες των φτωχότερων τάξεων, όπως και τις ανάγκες του στρατηγικού δόγματος της αθηναϊκής θαλασσοκρατίας, εφόσον τα πληρώματα του στόλου αποτελούνταν από φτωχούς Αθηναίους πολίτες. Πρωταρχική είναι η ιδέα πως η μεγαλοπρέπεια και το κύρος της πόλης απορρέει από το υψηλότατο πολιτιστικό της επίπεδο που αποτελεί γνήσιο γέννημα της δημοκρατίας.

Το συγκεκριμένο πολίτευμα που έγινε ριζοσπαστικό με τα μέτρα του Περικλή, έδινε ίσα δικαιώματα σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από την καταγωγή τους και χαρακτηριζόταν από αξιοκρατία, αφού η κατάληψη των ανώτερων αξιωμάτων βασιζόταν στην ατομική αξία του πολίτη, δίχως την ύπαρξη κοινωνικών, πολιτικών ή οικονομικών προαπαιτούμενων. Η παράμετρος της αξιοκρατίας σε σχέση με τον άμεσα συμμετοχικό χαρακτήρα της εκτελεστικής εξουσίας συνιστά και την μεγαλύτερη διαφορά από την επονομαζόμενη αντιπροσωπευτική δημοκρατία της εποχής μας.

Οι σχέσεις πόλης και πολίτη χαρακτηρίζονταν από σεβασμό των νόμων και των αρχόντων, ενώ το συμφέρον της πόλης αναγνωριζόταν ως ύψιστη προτεραιότητα ενάντια στο ατομικό συμφέρον του καθενός. Στη διαμόρφωση αυτών των σχέσεων συντελούσε μια πατριωτική αντίληψη που ανήγαγε την αγάπη του πολίτη προς την πόλη στο επίπεδο αγάπης του εραστή για την ερωμένη. Κάθε δραστηριότητα του Αθηναίου πολίτη έπρεπε να εξυπηρετεί πρωτίστως το συμφέρον της πολιτείας. Ακόμη και η απόκτηση παιδιών που στις μέρες μας αποτελεί ιδιωτική υπόθεση, στη δημοκρατία του Περικλή εντασσόταν στο γενικότερο πατριωτικό σχεδιασμό.

Η ατομική ελευθερία, η ενασχόληση με τις τέχνες και τα γράμματα ήταν συνέπεια ενός πλατύτερου πολιτιστικού οράματος που επιθυμούσε να καταστήσει την Αθήνα ως το παιδευτικό κέντρο όλης της Ελλάδας. Αυτή η ενασχόληση δεν είχε να κάνει με την τρυφιλότητα και την επίδειξη, αλλά αντιθέτως οι καλλιτεχνικές και πνευματικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονταν από μέτρο και λιτότητα. Η πνευματική ελευθερία που εδραιώθηκε από το δημοκρατικό πολίτευμα καταδεικνύεται από την μεγάλη πνευματική και καλλιτεχνική ανθοφορία των Αθηνών κατά τον 5^ο αιώνα.

Η στενή σχέση μεταξύ των πολιτών και της Αθήνας ενεργούσε προς όφελος της πολιτικής αγωγής που είχε για στόχο τη δημιουργία ενός νέου πολίτη που θα λάτρευε την πόλη του, θα ήταν τολμηρός και πολυπράγμων, ανθρωπιστής, θα διακατεχόταν από αίσθημα χρέους απέναντι στην ιστορία, αλλά και το μέλλον της Αθήνας. Επιπλέον, θα διαμόρφωνε την πεποίθηση ότι η αυτοθυσία του θα ήταν η μέγιστη συνεισφορά προς την πόλη. Η αγωγή της δημοκρατίας του Περικλή ήταν πάνω απ' όλα αγωγή ευθύνης κάθε πολίτη προς την Αθήνα και ασφαλώς ήταν βαρύνουσα η ευθύνη των πολιτικών της ανδρών.

Ο Αθηναίος πολίτης που θεωρούσε ότι η ευτυχία είναι ελευθερία και ότι η ελευθερία φέρνει την ευδαιμονία και που ακόμα προτιμούσε ένα γενναίο θάνατο από έναν ατιμασμένο βίο, χάριζε ένα καινούριο μέτρο κατανόησης της αθηναϊκής αγωγής που βασιζόταν στην ελευθερία και της επίδρασης που αυτή είχε στην αυτοθυσία των πολιτών. Την ανδρεία τη χάριζε στον Αθηναίο η γνώση τόσο του ευχάριστου, όσο και του τρομερού και όχι μια οδυνηρή εκπαίδευση που τον καταπίεζε και του στερούσε την προσωπικότητα του. Έχοντας λάβει αυτήν την πατριωτική αγωγή, ο Αθηναίος θεωρούσε τη θυσία του για την πολιτεία ως *κάλλιστον έρανον* και αυτός ο θάνατος για το σύνολο ήταν που τελικά έκρινε την αξία του πολίτη και τον εξάγγιζε από κάθε παλαιό σφάλμα.

Την δύναμη των αθηναϊκών όπλων την ενίσχυε η δημοκρατική διαπαιδαγώγηση και η πατριωτική ιδεολογία του Περικλή, εφόσον η μέθοδος της αμυντικής οργάνωσης απέρρεε από την πολιτειακή συγκρότηση. Επιπλέον, αυτή παρείχε εγγυήσεις για την δημιουργία μιας εθνικής στρατηγικής που θα αξιοποιούσε όλες τις πατριωτικές δυνάμεις για να εδραιωθεί η εθνική ισχύς. Για ν' αναπτυχθούν ταυτόχρονα όλοι οι τομείς, έπρεπε να υπάρχει ένα εθνικό πρόγραμμα, το οποίο εφαρμόστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Περικλή. Ασφαλώς, η σημαντικότερη προσφορά του ηγέτη ήταν η διαμόρφωση του νέου πατριωτικού οράματος που συνίστατο στην

πλήρη υποταγή του προσωπικού συμφέροντος μπροστά στο συμφέρον της πόλης, αλλά και στη καινούρια δημοκρατική αγωγή του πολίτη.

Στον *Επιτάφιο* περιγράφεται με μοναδικό τρόπο το δημοκρατικό πολίτευμα που επέτρεπε την ανεξάρτητη ανάπτυξη της προσωπικότητας και ρύθμιζε τα όρια των διαπροσωπικών σχέσεων των πολιτών, καθώς αναδείκνυε την αντίληψη ότι η δύναμη ενός κράτους στηρίζεται στον πολιτισμό τους, ενώ το αίσθημα χρέους των αρχόντων και των πολιτών αντιστοιχεί με την ιστορία του και τον πολιτισμό του.¹⁸

¹⁸ Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (2006) ό.π. σσ. 89-93.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο *Επιτάφιος* του Λυσία.

3.1. Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.

Ο *Επιτάφιος* του Λυσία εκφωνήθηκε για τους μαχητές που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια του Κορινθιακού πολέμου (395-386 π.Χ.). Στα οχτώ χρόνια που διήρκεσε ο πόλεμος έγιναν πολλές μάχες και χάθηκαν πολλοί άνθρωποι τόσο στη στεριά, όσο και στη θάλασσα, Αθηναίοι αλλά και σύμμαχοι. Η δυσარέσκεια που προκλήθηκε από την εγωιστική πολιτική της Σπάρτης επί της Θήβας και της Κορίνθου, μετά από την πτώση της Αθήνας, προκάλεσε τη δημιουργία μιας συμμαχίας μεταξύ Αθήνας και Θήβας. Οι Σπαρτιάτες ηττήθηκαν στην Αλίαρτο, όπου έχασε τη ζωή του και ο Λύσανδρος. Ακολούθησε το 395 π.Χ. ο σχηματισμός του Κορινθιακού συνδέσμου. Όσοι όμως συμμετείχαν στον σύνδεσμο, υπέστησαν φοβερή ήττα έξω από τα τείχη της Κορίνθου. Οι δε Πέρσες υπό την ηγεσία του Κώνωνα νίκησαν σε ναυμαχία στην Κνίδα τον σπαρτιατικό στόλο (394 π.Χ.). Ο Αγησίλαος νίκησε στην Κορώνεια (394 π.Χ.), ο αθηναϊκός στόλος έφθασε στα ελληνικά παράλια και τα Μακρά τείχη των Αθηνών ανοικοδομήθηκαν (393 π.Χ.).

Στη συνέχεια, ο Αγησίλαος νίκησε και πάλι κοντά στην Κόρινθο (392 π.Χ.), τα τείχη του Ισθμού καταστράφηκαν και ο ίδιος κατέλαβε το Λέχαιο. Επακολούθησε επιτυχημένη εκστρατεία του Αθηναίου στρατηγού Ιφικράτη (390 π.Χ.). Ο πόλεμος εξακολούθησε με διάφορες εναλλαγές και με κατάπτωση όλων των πλευρών, μέχρι την Ανταλκίδειο ειρήνη (386 π.Χ.).

3.2. Η γνησιότητα του λόγου.

Ορισμένοι ερευνητές αμφισβητούν τη γνησιότητα του *Επιτάφιου* λόγου του Λυσία. Σ' αυτή τους τη άποψη συντελούν χρονολογικοί λόγοι (πιστεύουν ότι ο λόγος γράφτηκε μετά το 393, ίσως το 392 π.Χ.) και κυρίως το ύφος του λόγου που χαρακτηρίζεται από μεγάλες περιόδους, πολλές μετοχές και ρητορικά σχήματα και το οποίο διαφέρει από το ύφος των άλλων λόγων που μας άφησε ο ρήτορας. Ο Αριστοτέλης τον αναφέρει στην *Ρητορική* του, ωστόσο φαίνεται ότι ανέφερε το κείμενο από μνήμης και ότι συγχέει τα πράγματα.

Κατά την αρχαιότητα, ο λόγος αυτός θεωρείτο ως κατεξοχήν επιτάφιος λόγος. Όμως, όπως γνωρίζουμε, το ίδιο συνέβαινε και με τον *Μενέξενο* του Πλάτωνα. Στις μέρες μας, οι φιλόλογοι θεωρούν ότι ο *Μενέξενος* είναι γνήσιο έργο του Πλάτωνα. Αρκετοί μάλιστα ερευνητές πιστεύουν ότι ο Πλάτωνας παρακινήθηκε στη συγγραφή του *Μενέξενου* έχοντας πρώτα μελετήσει τον *Επιτάφιο* λόγο του Λυσία και επιθυμώντας να τον σατιρίσει. Κατά την παραβολή των δύο κειμένων βρίσκουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους.

Έχει ειπωθεί ακόμη ότι αυτός που έγραψε τον *Επιτάφιο* του Λυσία συνέρραψε άλλα κείμενα, ανάμεσα τους και αποσπάσματα από τον *Πανηγυρικό* του Ισοκράτη. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο λόγος αυτός του Λυσία δεν προχωρά πέρα από το ξεκίνημα του Κορινθιακού πολέμου (δηλαδή από την μάχη που έγινε στην Σικυώνα και την κατάληψη του Λεχαιού από τους Σπαρτιάτες) καθιστά αυτή τη θεωρία μάλλον απίθανη, καθώς ο *Πανηγυρικός* του Ισοκράτη γράφτηκε πολλά χρόνια αργότερα, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι αναφέρει γεγονότα πολύ μεταγενέστερα (όπως π.χ. την πολιορκία της Ολύνθου που έγινε το 379 π.Χ.) Αντιθέτως, πολλά αποσπάσματα του *Πανηγυρικού* του Ισοκράτη πάρθηκαν από τον *Επιτάφιο* του Λυσία.

Η άποψη λοιπόν ότι ο *Επιτάφιος* είναι πράγματι γνήσιος λόγος του Λυσία, έχει στις μέρες μας πολλούς οπαδούς. Βέβαια, είναι ένας λόγος που συγγράφηκε επί παραγγελία, καθώς ο Λυσίας ως μέτοικος, δεν είχε τη δυνατότητα να τον εκφωνήσει. Ο λόγος αποτελεί ένα πραγματικό κειμήλιο της αρχαιότητας, καθώς γεμίζει τις ψυχές των αναγνωστών με αγάπη και θαυμασμό για το αρχαίο μεγαλείο.¹⁹

3.3.Η δομή του *Επιτάφιου* του Λυσία.

1. Προοίμιο: Το δύσκολο καθήκον της εξύμνησης των ένδοξων πεσόντων. Τα σπουδαία τους κατορθώματα και η πανθομολογούμενη ανδρεία τους (1-2).
2. Κύριο θέμα (3-78):
 - α) Έπαινος των προγόνων:
 1. Τα μυθικά κατορθώματα (3-19).
 2. Τα ιστορικά κατορθώματα (20-53).
 - β) Έπαινος των προκείμενων νεκρών (54-70).
3. Προτροπή και παραμυθία (71-78).
4. Επίλογος: Η θνητή φύση των προκείμενων νεκρών και η αθάνατη δόξα τους (79-81).

3.4.Το περιεχόμενο του λόγου.

Ο ρήτορας ξεκινάει το λόγο του αναφέροντας ότι αν έπρεπε να κάνει λόγο επάξια για τις αρετές των πεσόντων, θα έπρεπε να είχε λάβει από καιρό αυτή την εντολή, γιατί ακόμα και αν είχε στη διάθεση του όλο το χρόνο, αυτός δεν θα ήταν αρκετός για να ετοιμάσει κάποιος έναν λόγο αντάξιο της ανδρείας των προκείμενων νεκρών. Τα έργα τους είναι τόσο πολλά που κατά καιρούς ορισμένα έχουν υμνηθεί, άλλα έχουν παραλειφθεί και ακόμα και οι μεταγενέστεροι θα μπορούσαν να πουν πολλά σχετικά με αυτά. Οι προκείμενοι νεκροί έχουν γνώση κάθε στεριάς και θάλασσας και παντού, όσοι άνθρωποι θρηνούν για τις δικές τους συμφορές, υμνούν την αρετή τους (1-2).

Ο Λυσίας πρώτα διέρχεται τους παλαιούς κινδύνους που αντιμετώπισαν οι Αθηναίοι πρόγονοι. Οι γενναϊότερες Αμαζόνες που είχαν υποδουλώσει τους γείτονες τους, θέλησαν να καταλάβουν και την Αθήνα. Αλλά όταν αντιμετώπισαν τους γενναίους άνδρες της Αθήνας, φανέρωσαν την κατώτερη φύση τους, ηττήθηκαν και τιμωρήθηκαν για την τρέλα τους. Οι Αμαζόνες μ' αυτόν τον τρόπο έδωσαν την ευκαιρία στους Αθηναίους ν' αποκτήσουν αθάνατη δόξα, ενώ εκείνες έριξαν τη χώρα τους στο σκότος και την έχασαν (3-6). Αργότερα, οι Κάδμειοι δεν επέτρεψαν στον Άδραστο και στον Πολυνείκη να θάψουν τους νεκρούς τους, μετά την ήττα τους. Τότε οι Αθηναίοι έστειλαν αρχικά κήρυκες και ζήτησαν την ταφή των νεκρών, αλλά επειδή δεν εισακούστηκαν, στη συνέχεια εξεστράτευσαν εναντίον των Καδμείων και τους νίκησαν (7-10).

¹⁹ Λυσίου (χ.χ.) *Επιτάφιος- Ολυμπιακός-Δήμιος Καταλύσεως Απολογία- Περί του μη καταλύσει την πάτριον πολιτείαν Αθήνησι-Υπέρ Πολυστράτου*. Εισαγωγή – Μετάφρασις- Σημειώσεις: Αραπόπουλος Κ.Θ. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρία των Ελληνικών Γραμμάτων Πάπυρος. σ. 150-151.

Τα παιδιά του Ηρακλή διώκονταν από όλους τους Έλληνες, ενώ ο Ευρυσθέας ζητούσε την παράδοση τους από την Αθήνα, όπου είχαν καταφύγει ως ικέτες. Οι Αθηναίοι όμως δε θέλησαν να τα παραδώσουν, επειδή σέβονταν την αρετή του Ηρακλή. Τότε ο Ευρυσθέας εξεστράτευσε εναντίον τους μαζί με τους άλλους λαούς που τότε κατείχαν την Πελοπόννησο. Οι Αθηναίοι αντιστάθηκαν, τους νίκησαν και έσωσαν τα παιδιά του Ηρακλή που μ' αυτόν τον τρόπο είδαν και τη σωτηρία τους, αλλά και την καταστροφή των εχθρών τους (11-16).

Οι πρόγονοι των Αθηναίων ήταν αυτόχθονες και πρώτοι κατέλυσαν την βασιλεία και εγκαθίδρυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα, καθώς πίστευαν ότι η ελευθερία ισούται με την ομόνοια (17-19). Ήταν ευγενείς στην καταγωγή και διαπνέονταν από ευγενή αισθήματα. Αντιμετώπισαν και πολλές χιλιάδες βαρβάρων, όταν ο βασιλιάς της Ασίας θέλησε να υποδουλώσει και την Ευρώπη. Οι Αθηναίοι δεν φοβήθηκαν το πλήθος των εχθρών και έδειξαν εμπιστοσύνη στη δική τους γενναιότητα νικώντας στη μάχη του Μαραθώνα. Μετά απ' αυτά τα γεγονότα, ο Ξέρξης, επειδή δεν μπόρεσε να υποτάξει την Ελλάδα, θεώρησε τον εαυτό του προσβεβλημένο και αφού προετοιμάστηκε, έφτασε με χίλια διακόσια πλοία και μ' ένα τεράστιο πεζικό. Οι Αθηναίοι, αφού επιβιβάστηκαν στα πλοία, πήγαν ν' αποκρούσουν τους εχθρούς στο Αρτεμίσιο, ενώ οι Λακεδαιμόνιοι αντιμετώπισαν τους βάρβαρους στις Θερμοπύλες και παρά τη μεγάλη ανδρεία που επέδειξαν, ηττήθηκαν. Τότε οι Αθηναίοι κρίνοντας ότι είναι προτιμότερη η ενάρετη ελευθερία από τη δουλεία μετέφεραν τα παιδιά, τις γυναίκες τους και τις μητέρες τους στη Σαλαμίνα, όπου μαζί με το δικό τους συγκέντρωσαν και το ναυτικό των άλλων συμμάχων. Εκεί οι Αθηναίοι πέτυχαν μια τεράστια νίκη έναντι των βαρβάρων και απέδειξαν σ' όλους τους ανθρώπους ότι είναι προτιμότερο να κινδυνεύει κανείς έχοντας λίγους συμμάχους για την ελευθερία του, παρά να μάχεται με πλήθος δούλων για τη δουλεία. Η μέγιστη συνεισφορά των Αθηναίων στην ελευθερία των Ελλήνων ήταν ότι όρισαν τον Θεμιστοκλή ως στρατηγό που ήταν ικανότατος στην ομιλία και λίαν επιδέξιος στη σκέψη και στα έργα. Μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, οι Σπαρτιάτες διαφωτίστηκαν από τη γνώμη των Αθηναίων ότι ο κίνδυνος δεν είχε περάσει ακόμα και έσπευσαν στις Πλαταιές για να τους βοηθήσουν. Με τη νίκη τους στις Πλαταιές, οι πρόγονοι έθεσαν το ωραιότερο επιστέγασμα στα προηγούμενα κατορθώματα τους, εξασφάλισαν την ελευθερία της Ευρώπης και κρίθηκαν ως άξιοι ηγεμόνες της Ελλάδας (20-47).

Αλλά και αργότερα, όταν ξέσπασε πόλεμος ανάμεσα στους Έλληνες εξαιτίας του φθόνου ορισμένων για όσα είχαν κατορθώσει οι Αθηναίοι, εκείνοι έγιναν κύριοι εβδομήντα πλοίων σε ναυμαχία κατά των Αιγινητών και των συμμάχων τους. Ενώ πολιορκούσαν ταυτόχρονα την Αίγυπτο και την Αίγινα και οι στρατευμένοι πολίτες βρίσκονταν μακριά από την πατρίδα, οι εχθροί βρήκαν αφορμή να επιτεθούν, καθώς θεώρησαν ότι τώρα η Αθήνα δεν είχε υπερασπιστές. Αλλά οι Αθηναίοι που είχαν μείνει στην πόλη, αν και ήταν άλλοι γέροντες και άλλοι πολύ νέοι για να στρατευτούν, ήταν γεμάτοι αυτοπεποίθηση για την ανδρεία τους και δεν ανακάλεσαν κανένα στρατιώτη αποφασίζοντας πως θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τον κίνδυνο. Έχοντας για στρατηγό τον Μυρωνίδα συνάντησαν τους εχθρούς στη περιοχή της Μεγαρίδος και νίκησαν τους επιτιθέμενους. Έστησαν τρόπαιο, το οποίο καλύπτει αυτούς με δόξα, ενώ τους εχθρούς τους με ντροπή. Δεν είναι λοιπόν εύκολο για κανένα να αφηγηθεί όλους τους κινδύνους που έχουν διατρέξει οι Αθηναίοι, ούτε να εκθέσει μέσα σε μια μέρα όλα τους τα κατορθώματα. Διότι με πολλούς κόπους και φανερούς αγώνες και μεγάλους κινδύνους κατέστησαν ελεύθερη την Ελλάδα, έδωσαν την κυριαρχία στην Αθήνα και διατήρησαν την ομόνοια μεταξύ των συμμάχων. Τέτοια δύναμη επέδειξαν που ακόμη και ο μέγας βασιλιάς δεν επιθυμεί πλέον ξένες κτήσεις, αλλά παραχωρεί και μέρος των δικών του. Και έτσι ούτε πολεμικά πλοία

έπλευσαν από την Ασία, ούτε τύραννοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, ούτε ελληνική πόλη υποδουλώθηκε στους βάρβαρους, γιατί η αρετή των Αθηναίων προγόνων ενέπνευσε μεγάλη σωφροσύνη και φόβο σε όλους τους ανθρώπους. Γι' αυτό το λόγο, οι Αθηναίοι αξίζουν να είναι οι μόνοι προστάτες και ηγεμόνες της Ελλάδας (48-57).

Αλλά οι Αθηναίοι επέδειξαν την αρετή τους και όταν αντιμετώπισαν δυστυχίες. Όταν πλοία καταστράφηκαν στον Ελλήσποντο, έγινε φανερό ότι η αθηναϊκή δύναμη, ήταν η μόνη σωτηρία για την Ελλάδα. Γιατί όταν ανέλαβαν άλλοι την ηγεμονία της Ελλάδας, ορισμένες ελληνικές πόλεις υποδουλώθηκαν και εγκαταστάθηκαν σε αυτές τύραννοι. Έτσι, η Ελλάδα, όταν στερήθηκε την υπεράσπιση που της προσέφεραν οι Αθηναίοι, περιέπεσε στη δουλεία. Τότε οι Αθηναίοι άνδρες εξεγέρθηκαν για να υπερασπίσουν τη δημοκρατία και κατέβηκαν στον Πειραιά, χωρίς να έχουν αναγκαστεί από τον νόμο, αλλά θέλοντας να μιμηθούν την παλιά ανδρεία των προγόνων τους. Προτιμούσαν να ζήσουν ελεύθεροι, παρά να πεθάνουν ως δούλοι και χωρίς να φοβηθούν το πλήθος των αντιπάλων τους, έστησαν τρόπαιο εναντίον των εχθρών τους. Αντί να τιμωρήσουν τους εχθρούς τους, ασχολήθηκαν μόνο με την σωτηρία της πόλης. Έκαναν κοινωνούς της ελευθερίας τους ακόμη και εκείνους που ήθελαν να είναι δούλοι, αλλά δεν έκριναν δίκαιο να μετέχουν στην δουλεία τους. Ο ρήτορας αισθάνεται ανάγκη να επαινέσει και τους ξένους που έτρεξαν να βοηθήσουν την Αθήνα. Αυτοί έτρεξαν να βοηθήσουν τον αθηναϊκό λαό και πολέμησαν για τη σωτηρία του, καθώς θεώρησαν ότι κοινή πατρίδα τους είναι η αρετή και έτσι πέθαναν ένδοξα. Για αυτές τους τις υπηρεσίες, η πόλη τους πένθησε και τους έθαψε δημοσία δαπάνη (58-66).

Οι πεσόντες πολεμιστές βοήθησαν τους Κορίνθιους, τους νέους φίλους των Αθηναίων, επειδή αδικούνταν από παλαιούς φίλους και έτσι κατέστησαν φανερή σε όλους την αρετή τους. Διότι οι Λακεδαιμόνιοι φθονούσαν τους άλλους για τα αγαθά τους και οι προκείμενοι νεκροί λυπότανταν τους δεύτερους δίνοντας σημασία στην τωρινή φιλία και όχι στην παλαιά εχθρότητα. Διακινδύνευαν όχι μόνο για τη δική τους σωτηρία, αλλά και για τη σωτηρία των εχθρών τους, με το σκεπτικό ότι αν νικούσαν, οι άλλοι θα μπορούσαν να ωφεληθούν από αυτούς, ενώ αν έχαναν τη μάχη, θα εδραίωναν τη δουλεία για τους άλλους στην Πελοπόννησο. Εκείνοι που ήταν δούλοι, ζούσαν μια άθλια ζωή και επιθυμούσαν τον θάνατο. Από την άλλη πλευρά, οι προκείμενοι νεκροί είναι αξιοζήλευτοι και στη ζωή και στον θάνατο, καθώς ανατράφηκαν με τις αρετές των προγόνων τους και όταν έγιναν άνδρες, διατήρησαν την ένδοξη κληρονομιά που έλαβαν από αυτούς και έκαναν φανερή και τη δική τους αξία. Τέλειωσαν τη ζωή τους όπως πρέπει να πεθαίνουν οι γενναίοι άνδρες έχοντας πληρώσει στην πατρίδα τα έξοδα της ανατροφής τους και αφήνοντας λύπη σε όσους τους ανέθρεψαν. Ο θάνατος αυτών των γενναίων ανδρών δεν αφήνει καμία πλέον ευχαρίστηση στους γονείς, στις συζύγους και τα παιδιά τους. Τα παιδιά είναι ακόμα μικρά για να καταλάβουν την αξία των γονέων που έχασαν, αλλά οι γονείς τους είναι τόσο ηλικιωμένοι που δεν θα μπορέσουν να ξεχάσουν τη δυστυχία τους. Γιατί όσο γενναιότεροι είναι οι άνδρες που χάθηκαν, τόσο μεγαλύτερο είναι το πένθος σε εκείνους που άφησαν πίσω τους (59-74).

Τώρα που οι συγγενείς των νεκρών στερήθηκαν τους αγαπημένους τους και έχουν βουλιάξει στη δυστυχία, ο ρήτορας καλεί όλους τους πολίτες να δείξουν την ευγνωμοσύνη προς τους νεκρούς με το να φροντίσουν τους γονείς τους, να αγαπήσουν τα παιδιά τους σαν να ήταν δικά τους και να προστατεύσουν τις γυναίκες τους, όπως το έκαναν οι πεσόντες, όταν ήταν ζωντανοί. Κανείς άλλος δεν αξίζει τόσο την τιμή των πολιτών όσο οι προκείμενοι νεκροί και κανείς δεν αξίζει τη συμπάθεια των πρώτων, όσο οι συγγενείς των δεύτερων. Ωστόσο οι πολίτες δεν πρέπει να θρηνηούν, εφόσον γνωρίζουν ότι ο θάνατος είναι κοινός για όλους και δεν περιφρονεί

τους κακούς, ούτε θαυμάζει τους αγαθούς, ενώ παρέχει τον εαυτό του ίσο σε όλους. Η ανθρώπινη φύση είναι κατώτερη από τις νόσους και τα γηρατειά και ο δαίμων που κανονίζει τη μοίρα των ανθρώπων, δεν μπορεί να εξιλεωθεί. Οι νεκροί πρέπει να θεωρούνται ευδαίμονες γιατί διάλεξαν τον καλύτερο θάνατο και δεν περίμεναν τον φυσικό τέλος, ούτε εξάρτησαν τον εαυτό τους από την τύχη. Η μνήμη τους θα μείνει αγέραστη, καθώς άφησαν πίσω τους αθάνατα μνημεία της αρετής τους (75-81).²⁰

3.5.Οι αρετές του λόγου.

Κάθε προσπάθεια να εκτιμήσουμε το *Επιτάφιο* του Λυσία πρέπει να οδηγείται από τη γνώση ότι ο Λυσίας δεν ήταν ελεύθερος να γράψει ό,τι επιθυμούσε. Από τους άλλους Επιτάφιους λόγους, έχει αποδειχθεί ότι τόσο το ύφος, όσο και ο τρόπος δόμησης του από τον κάθε ρήτορα ήταν πολύ σημαντικά για έναν επικήδειο λόγο που δεν αποτελούσε μόνο μια πατριωτική επίδειξη, αλλά είχε το χαρακτήρα ενός δημοφιλούς επίσημου λόγου που εκφωνείτο σε μια σημαντική στιγμή εθνικής επίγνωσης. Γι' αυτό, η κριτική που καταδικάζει το λόγο για το στόμφο που τον διακρίνει, είναι άσχετη. Το ύφος του λόγου δικαιώνεται από την ουσιαστική του καταλληλότητα για το θέμα.

Στο έργο η αντίθεση κυριαρχεί ακόμη και στις μικρότερες λεπτομέρειες και εκτός από αυτήν υπάρχει ακρίβεια στον ρυθμό, ομοιοφωνία και ομοιοκαταληξίες που περιπλέκουν την αισθητική εξέλιξη. Ακόμη και στον περισπασμό που μπορεί να υπάρξει από αυτές τις ετερογενείς τεχνικές, δεν μπορούμε παρά να αποδεχθούμε ότι ο *Επιτάφιος* του Λυσία αποτελεί ένα αριστούργημα της ρητορικής. Σαν σύνολο ο λόγος προκαλεί την ίδια εντύπωση κανονικότητας και αναλογίας, όπως ένας ελληνικός ναός ή ένα άγαλμα. Τα ατομικά περάσματα των ανθρώπων διακρίνονται από αξιοπρέπεια και ευκολία και μαρτυρούν την αφοσίωση του Λυσία σε αυτό το πολύπλοκο και λεπτό εγχείρημα. Ωστόσο θα ήταν λάθος να αντιμετωπίσουμε τον *Επιτάφιο* σαν μια απλή επίδειξη ρητορικής ικανότητας. Ακόμη και η επιδεικτική ρητορική έχει τη σοβαρή πλευρά της και ο Schlegel έχει καταδείξει τη σπουδαιότητα του λόγου του Λυσία από την άποψη ότι παρουσιάζει τα παλαιά αθηναϊκά ήθη.

Το γενικό πλαίσιο της αθηναϊκής πολιτείας εκθειάζεται από τον Λυσία και λίγοι θα μπορούσαν να τον κατηγορήσουν, εφόσον ο ίδιος διέθετε στο οπλοστάσιο των αρετών του κουράγιο, σοφία, νηφαλιότητα, αγάπη για την πατρίδα, ανθρωπισμό και ευσέβεια με όλη τη σημασία της λέξης. Σημαντικό ρόλο γι' αυτόν έπαιζαν και οι οικογενειακοί δεσμοί, αφού στο τελευταίο μέρος του λόγου του συνειδητοποιεί το τεράστιο μέγεθος της θυσίας και του πόνου που απαιτείται από τους Αθηναίους πατέρες. Με τον τρόπο αυτό, ο ρήτορας μας λέει ότι μόνο η δόξα μετατρέπει την ύπαρξη σε ευλογία, αλλιώς ο θάνατος δεν έχει καμία αξία.²¹

3.6.Το γλωσσικό ύφος του Λυσία.

Ο Λυσίας δεν χρησιμοποιούσε σπάνιες λέξεις, ποιητικά σχήματα ή υψηλό ύφος, αλλά ήθελε να πείσει τους ακροατές χρησιμοποιώντας οικεία και προσιτή γλώσσα. Ο λόγος του λοιπόν ήταν ανεπιτήδευτος, απλός και λιτός. Όμως πίσω από αυτό το λόγο, κρυβόταν η αγάπη του ρήτορα για τη γλώσσα, το δούλεμα κάθε περιόδου που άγγιζε την τελειότητα και καλλιτεχνική επιδίωξη που συναντούμε και σε άλλους μεγάλους ρήτορες. Γι' αυτά τα χαρίσματα του, ο Λυσίας θαυμαζόταν και από τον Κικέρωνα, ο

²⁰ Λυσίου (χ.χ.) ό.π. σσ. 153-183.

²¹ Lysias (1887) *Epitaphios*. Edited with introduction and notes by Snell, F.J. Oxford: At the Clarendon Press. M DCC LXXVII. pp. 19-21.

οποίος του αναγνώριζε σθένος και ύψος λόγου που έφτανε ακόμα και τον ιδιαίτερο λόγο του Δημοσθένη.

Ο Λυσίας δίδαξε με τα κείμενα του ότι η δύναμη, η αποτελεσματικότητα και η αξία της ρητορείας βρίσκεται στην κυριολεξία, στην εκφραστική καθαρότητα, στην ακρίβεια, όπως και στην φυσική ψυχολογική τάξη με την οποία ο ρήτορας διάρθρωσε τους συλλογισμούς του. Ο ακροατής ακούγοντας έναν τέτοιο λόγο μπαίνει στη θέση που επιθυμεί ο ρήτορας πιστεύοντας ότι αυτό συνέβη εξαιτίας της ουσίας του θέματος. Αυτή η κρυφή τέχνη κρίνεται πιο αποτελεσματική και είναι σπανιότερη από τη φανερή. Αυτό το αποτέλεσμα πρέπει ακόμη να αποδοθεί και στην πυκνότητα και στη συντομία του λόγου που απέβαλλε κάθε περιττό και διακοσμητικό στοιχείο. Έτσι ο λόγος προέκυπτε απέριτος και λάμβανε μια καθαρή μορφή που εντυπωνόταν στην ψυχή του ακροατή.

Ο Λυσίας επειδή ήταν μέτοικος δεν μπορούσε να εκφωνήσει ο ίδιος τους λόγους του και έτσι τους έγραφε για τρίτους. Γι' αυτό το λόγο, τους προσάρμοζε όχι μόνο στις ανάγκες του ακροατηρίου, αλλά και στην προσωπικότητα εκείνου που θα τους εκφωνούσε. Ο ρήτορας φανέρωσε μεγάλη επιδεξιότητα σ' αυτό το δύσκολο έργο και γι' αυτό προτιμούσε πάντοτε τον καθαρό πεζό λόγο που ήταν απαλλαγμένος από ποιητικές μεταφορές και πομπώδη συντακτικά σχήματα. Προέκρινε την συνειρμική σκέψη και τις λέξεις που χρησιμοποιούνταν καθημερινά. Ο λόγος του ήταν τέλεια εναρμονισμένος με τις εσωτερικές σκέψεις και τις ιδέες του. Μ' αυτόν τον τρόπο, η έκφραση του έγινε ένα σπουδαίο παράδειγμα της αττικής διαλέκτου. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσε ήταν η καθαρή αττική γλώσσα, η οποία ήταν γέννημα μακρόχρονης κατεργασίας και υψηλής πολιτιστικής στάθμης.²²

3.7.Το μήνυμα του Επιτάφιου του Λυσία και η παιδαγωγική λειτουργία του παρελθόντος.

Ο Λυσίας στο λόγο του δίνει μεγάλη έμφαση στην παιδαγωγική λειτουργία του παρελθόντος και στον τρόπο που επηρεάζει τις πράξεις των ανθρώπων στο παρόν. Όταν ο ρήτορας επεξηγεί την ανδρεία εκείνων που κατέλυσαν το τυραννικό καθεστώς των Τριάκοντα, αναφέρει πως αυτό επιτεύχθηκε, επειδή οι νεότεροι μιμήθηκαν την ανδρεία των παλαιών σε νέα κατορθώματα (61). Η απελευθέρωση των Αθηνών από την τυραννία δεν συνεχίζει απλά τις παρελθοντικές εκδηλώσεις της αρετής, αλλά πάνω απ' όλα είναι μια πράξη μίμησης του ήθους των προγόνων. Κατά τον ίδιο τρόπο ο ρήτορας αναφέρει πως οι προκείμενοι νεκροί ασκήθηκαν πρώτα στην ανδραγαθία των προγόνων τους και μετά στον ανδρισμό, ενώ διατήρησαν την παλαιά ανδρεία άθικτη επιδεικνύοντας τη δική τους γενναιότητα (69). Πάλι τονίζεται το γεγονός ότι οι σπουδαίες πράξεις των προγόνων δίδαξαν τους προκείμενους νεκρούς πώς να είναι ανδρείοι.

Η παιδαγωγική λειτουργία του παρελθόντος διευκρινίζεται ακόμη με την αλληλεπίδραση δύο γενεών στη μάχη ενάντια στους Κορίνθιους που κατέλαβαν τα Γεράνεια, όταν ο αθηναϊκός στρατός έλειπε εκτός πόλης. Παρά το γεγονός ότι οι μισοί Αθηναίοι στρατιώτες ήταν πολύ αδύναμοι για να πολεμήσουν σωστά και οι άλλοι μισοί δεν είχαν την κατάλληλη εμπειρία, οι Αθηναίοι κατάφεραν να επιτύχουν, εφόσον οι νέοι υπάκουσαν στις εντολές των μεγαλύτερων και μιμήθηκαν τις προηγούμενες πράξεις τους. Η συνεργασία μεταξύ των δύο γενεών αποδεικνύει ότι η

²² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός Ελληνισμός*, (1972). Τόμος Γ΄1. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. σσ. 554-556.

συνέχεια της αθηναϊκής ιστορίας βασίζεται στην μίμηση των προγόνων από κάθε νέα γενεά.

Μ' αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο *Επιτάφιος* του Λυσία δεν παρουσιάζει απλώς το παρόν σαν συνέχεια του παρελθόντος, αλλά επιπλέον τονίζει το γεγονός ότι η αθηναϊκή ιστορία διαμορφώνει μια συνέχεια που στηρίζεται πάνω στη μίμηση των προγονικών πράξεων. Η συνέχεια των αθηναϊκών επιδόσεων και κατορθωμάτων προβάλλει τόσο ισχυρή, ώστε οι διαφορές με το παρελθόν θολώνουν. Με τα λόγια του Λυσία, η αθηναϊκή αρετή μετατρέπεται σε μια άχρονη συνέχεια. Στο πλαίσιο του *Επιτάφιου*, οι αναφορές του Λυσία υποδεικνύουν ότι η αιώνια συνέχεια της πόλης ξεπερνά την προσωπική εμπειρία της απροσδόκητης αλλαγής. Ενώ το άτομο γίνεται λεία δυνάμεων τις οποίες δεν μπορεί να ελέγξει, με το να συμμετάσχει στις υποθέσεις της πόλης, κερδίζει μια αιώνια ζωή. Αυτή η αποτελεσματική χρήση των παραδοσιακών και υποδειγματικών λειτουργιών της μνήμης έδινε στους Επιτάφιους λόγους την ικανότητα να *εξαφανίζουν* τις απροσδόκητες αλλαγές της τύχης σε μία περίπτωση που τελετουργικά αντανakλούσε την ισχυρότερη εμπειρία αυτού του απροσδόκητου χαρακτήρα του βίου, τον ίδιο το θάνατο. Μπορεί να υπάρχουν πολλές ατομικές ατυχίες, αλλά δεν είναι σε θέση να διαταράξουν την αθηναϊκή ισορροπία.

Βασική ιδέα του *Επιτάφιου* του Λυσία είναι ότι η μνήμη προσδίδει στα ηρωικά κατορθώματα την αθανασία. Άλλωστε είναι φανερό ότι ο επιτάφιος λόγος είναι από μόνος του ένα μνημόσυνο, όπως και ένα μέσο που κάνει τους νεκρούς αθάνατους. Ο ένδοξος θάνατος παράγει μια έκθεση αθάνατων κατορθωμάτων. Οι νεκροί κερδίζουν την αιωνιότητα μέσα από το λόγο και αυτή η γνώση τους οδηγεί και ενδυναμώνει το κουράγιο τους. Ο ρήτορας χρησιμοποιεί λέξεις όπως *ευκλής*, *αθάνατος* και *αγήρατος* και έτσι αντιλαμβανόμαστε ότι καθιστά αθάνατη τη μνήμη των νεκρών μέσα από τις εγκωμιαστικές αναμνήσεις των ποιητικών *τόπων*. Παρόλα αυτά οι ισχυρισμοί του Λυσία πηγαίνουν ακόμη μακρύτερα. Η ποίηση ενδύει τους νεκρούς με τη δική της αθανασία και αυτό σημαίνει ότι εφόσον ο επιτάφιος λόγος αποτελεί ένα *monumentum aere perennius*, η απαθανάτιση βασίζεται ακόμη στην αιωνιότητα του εγκωμίου, αλλά έχει επιπλέον μια ευρύτερη όψη που προσδίδει στον λόγο μια πρόσθετη λειτουργία. Οι πεσόντες Αθηναίοι κερδίζουν την αθανασία με το να μετατραπούν σε αναπόσπαστο κομμάτι της αιωνιότητας των Αθηνών. Με το να προσφέρουν τη ζωή τους για την πόλη τους, οι πολεμιστές συμβάλλουν στην συνέχεια της αθηναϊκής δόξας και ο Λυσίας δεν παρουσιάζει απλά την αθηναϊκή ιστορία σαν μια αιώνια οντότητα, αλλά υπονοεί ότι ο λόγος του, εξαιτίας της παιδαγωγικής του λειτουργίας, βοηθά στη αναπαραγωγή της αρετής θολώνοντας τα σύνορα μεταξύ *έργου* και *λόγου*.

Ο *Επιτάφιος* λόγος ενσωματώνεται σε μία ακολουθία που συνδέει τα λόγια με τα έργα. Το αποφασιστικό βήμα γίνεται με τη φράση *καιροί οι τοιούτοι*. Η ίδια η τελετή στέκεται κάπου μεταξύ των λόγων και των έργων. Περιλαμβάνει λόγο, αλλά και τελετουργία και σηματοδοτεί το σημείο όπου τα λόγια μετατρέπονται σε πράξεις. Η επικήδεια τελετή αποτελεί και την διατύπωση των πράξεων – σπουδαίες πράξεις εγκωμιάζονται- αλλά και την αναπαράσταση των λόγων. Με το να αποτελούν μέρος της τελετής, τα παραδείγματα του παρελθόντος οδηγούν σε σπουδαίες μελλοντικές πράξεις.

Σ' ένα άλλο αποκαλυπτικό χωρίο, ο Λυσίας αναφέρεται στο λόγο του σαν *έργο* (27). Ο ρήτορας κάνει χρήση του παραδοσιακού *τόπου*, ότι δηλαδή οι λέξεις αποτυγχάνουν στο να περιγράψουν τα γεγονότα, αλλά την ίδια στιγμή «θολώνει» την καθαρή διάκριση μεταξύ λόγων και έργων. Εξαιτίας της διαλεκτικής σχέσης, όπου τα λόγια όχι μόνο παρουσιάζουν τα γεγονότα, αλλά επίσης παράγουν τα έργα, ο λόγος του Λυσία γίνεται ένας λόγος-πράξη που καθοδηγείται τόσο από τους ζωντανούς, όσο

και από τους νεκρούς. Ο *Επιτάφιος* λόγος δεν βοηθά απλά τους νεκρούς να ξεπεράσουν τις αλλαγές της τύχης, αλλά επίσης εφοδιάζει τις παρούσες και τις μελλοντικές γενεές με καθοδηγητικά παραδείγματα και έτσι συμβάλλει στην συνέχεια της αθηναϊκής ιστορίας που με τη σειρά της οδηγεί στην αθανασία των νεκρών.²³

23 Grethlein, J. (2010) *The Greeks and Their Past: Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*. Cambridge University Press. pp. 116-120.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.

Ο *Μενέξενος* του Πλάτωνα.

4.1. Το ύφος του λόγου.

Ο *Μενέξενος* είναι ένας πλατωνικός διάλογος, όμως το μεγαλύτερο μέρος του, όπως και ο επίλογος του, είναι μονόλογος. Τα πρόσωπα του συγκεκριμένου διαλόγου είναι ο Σωκράτης και ο *Μενέξενος*. Όπως φαίνεται από τον διάλογο των προσώπων που προϋποθέτει την Ανταλκίδα ειρήνη, η συγγραφή του έργου πρέπει να τοποθετηθεί πριν το 386 π.Χ. Ο Πλάτων δίνει σ' αυτόν τον διάλογο τη μορφή ενός επιτάφιου λόγου που άκουσε από τον Σωκράτη, τον οποίο είχε συντάξει η Ασπασία αυτοσχεδιάζοντας και συγκολλώντας υπολείμματα από τον *Επιτάφιο* λόγο του Περικλή.

Ο *Μενέξενος* έχει τον χαρακτήρα μιας ρητορικής άσκησης περισσότερο από όλα τα άλλα πλατωνικά έργα. Ο συγγραφέας μοιάζει να επιθυμεί να μιμηθεί τον Θουκυδίδη και πολύ λιγότερο τον Λυσία. Ο λόγος είναι επιτυχής στην έκφραση της αντιπάθειας που ένιωθε ο Πλάτωνας για τον Λυσία, αλλά δεν κατορθώνει να διακωμωδήσει τόσο πολύ τον Θουκυδίδη, καθώς αποτυγχάνει να αγγίξει το μεγαλείο και την πολιτική οξυδέρκεια του μεγάλου ιστορικού.²⁴

4.2. Η πατρότητα του *Μενέξενου* και τα ζητήματα που προκύπτουν από τη μελέτη του διαλόγου.

Ο *Μενέξενος* παραδιδόταν από την πλατωνική και την μη πλατωνική παράδοση – 4^{ος} - 5^{ος} αιώνας μ. Χ. – ως πλατωνικό έργο. Ωστόσο, η γνησιότητα του αμφισβητήθηκε έντονα κατά τη νεότερη εποχή. Οι κριτικοί έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για το έργο και από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ξέσπασε διαμάχη σχετικά με την ερμηνεία του. Δύο είναι τα βασικά ζητήματα που απασχόλησαν τους ερευνητές σχετικά με το συγκεκριμένο έργο: α) το ζήτημα της πατρότητας και β) το ζήτημα του χαρακτήρα του διαλόγου.

Κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας και κυρίως λόγω της μαρτυρίας του Αριστοτέλη, δεν δημιουργήθηκε θέμα για τη γνησιότητα του διαλόγου. Το έργο μας παραδίδεται είτε ως *Μενέξενος* είτε ως *Επιτάφιος του Πλάτωνα* για μεγάλο χρονικό διάστημα και από αρκετούς συγγραφείς, χριστιανούς ή εθνικούς. Αλλά και συνολικά για τον χαρακτήρα του έργου, δεν εκδηλώθηκε κατά τους αρχαίους χρόνους ειδικό ενδιαφέρον και έτσι το έργο δεν έγινε αντικείμενο εμβριθούς έρευνας και μελέτης. Ακόμη και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς περιορίστηκε στην υφολογική μελέτη του *Μενέξενου*.

Στις μέρες μας ακόμη δίστανται οι απόψεις σχετικά με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του έργου. Οι νεότεροι μελετητές (Tailor, Lesky) σ' αντίθεση με τους παλαιότερους εξέφρασαν την άποψη πως ο Πλάτωνας συνέγραψε τον *Μενέξενο* προκειμένου να διακωμωδήσει την έλλειψη πρωτοτυπίας και την κενολογία των επιτάφιων λόγων καυτηριάζοντας έτσι τους ρήτορες εκείνης της εποχής που αερολογούσαν ενώπιον των ακροατών τους συμβάλλοντας στην άγνοια και την αποχαύνωση τους. Γι' αυτούς

²⁴ Plato (2014) *Menexenus*. Translated with an introduction by Benjamin Jowett. The University of Adelaide Library. University of Adelaide. Ανακτήθηκε από: <https://ebooks.adelaide.edu.au/p/plato/p71mx/>.

τους μελετητές, ο *Μενέξενος* αποτελεί μια παρωδία επιταφίου. Άλλοι ερευνητές μπορεί να συμφωνούν σχετικά με τη σατιρική διάθεση που διαπερνά το κείμενο, καταλήγουν όμως πως το εγκώμιο που πλέκεται για την Αθήνα είναι σοβαρό. Άρα, εναπόκειται στην ευαισθησία και την κρίση κάθε αναγνώστη να σχηματίσει την προσωπική του γνώμη.

Εκείνο που διαφαίνεται καθαρά είναι το ανάλαφρο και περιπαικτικό ύφος του διαλόγου στο ξεκίνημα του έργου. Ο Σωκράτης ειρωνεύεται φανερά τους ρήτορες και τους «κατασκευαστές» των επιτάφιων λόγων. Δηλώνει πως όσα θα απαγγείλει, αποτελούν έργο της Ασπασίας από τμήματα που της περίσσεψαν από τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε ο Περικλής. Έτσι, ο Πλάτωνας αφαιρεί από το λόγο το ειδικό βάρος που θα έπρεπε να έχει, αν όντως είχε εκφωνηθεί από τον Σωκράτη. Μοιάζει να απευθύνεται στους ρήτορες που παρίσταναν τους σπουδαίους και να τους λέει πως δεν έχουν και τόσο μεγάλη αξία, αφού όσα περιέχει ένας επιτάφιος λόγος είναι τόσο γνωστά σε όλους που ο καθένας μπορεί να συνθέσει έναν τέτοιο λόγο και να εντυπωσιάσει τους ακροατές.

Με τον τρόπο αυτό, εξηγούνται οι ανακρίβειες, όπως και οι αναχρονισμοί που συναντά, όποιος μελετά τον *Μενέξeno*. Όλα εντάσσονται στην πρόθεση του Πλάτωνα να παρουσιάσει τους επιτάφιους ως έτοιμους λόγους, στους οποίους ο κάθε ρήτορας ανάλογα με την περίπτωση, προσθέτει ή αφαιρεί στοιχεία. Επομένως, είναι αναμενόμενο να περιέχουν και ανακρίβειες, αλλά και αναχρονισμούς π.χ. η Ασπασία είναι ακόμα ζωντανή και μπορεί να συνθέσει λόγους, επίσης ο Σωκράτης είναι ακόμα ζωντανός και απαγγέλει λόγους (όπως μας είναι γνωστό ο Σωκράτης έφυγε από τη ζωή το 399 π.Χ., λίγο αργότερα έφυγε από τη ζωή και η Ασπασία, ενώ ο *Μενέξενος* αναφέρεται στους πεσόντες του Κορινθιακού πολέμου που έλαβε χώρα κατά τα έτη 395-386 π.Χ.) Κατ' αυτόν τον τρόπο, στον διάλογο ενισχύεται η διακωμώδηση των ρητόρων, εφόσον αντικατοπτρίζονται οι συνηθισμένες τακτικές τους. Συνεπώς, η καυστική διάθεση του Πλάτωνα δεν αφορά τόσο στο περιεχόμενο ενός λόγου τέτοιου είδους, όσο στα πρόσωπα των ρητόρων και στις τακτικές τους.

Ασφαλώς, οι συχνές επαναλήψεις των ίδιων πραγμάτων, ο επαινετικός τόνος, οι υπερβολές, οι αποκρύψεις και η παραποίηση των πραγματικών γεγονότων για λόγους που εύκολα γίνονται κατανοητοί, θα ενοχλούσαν τον στοχαστή. Όμως η αθηναϊκή ιστορία δεν ήταν τυχαία υπόθεση. Γι' αυτό το λόγο, παρά τις παραποιήσεις και τις υπερβολές, τα αληθινά συμβάντα που αποτελούν την ιστορία των Αθηνών συνιστούν από μόνα τους εγκώμιο και πρέπει να προβληθούν. Αυτά τα γεγονότα, όπως και οι ιδέες που διαπνέουν το κείμενο και που πάνω σ' αυτές στηρίχθηκε το πολιτιστικό οικοδόμημα της πόλης, οι οποίες εμφανίζονται κυρίως στο συμβουλευτικό και παραμυθητικό τμήμα του λόγου, καθιστούν τελικά σοβαρό τον *Μενέξeno*, συγκινούν τον αναγνώστη και τον ανταμείβουν. Έτσι, στο τελευταίο μέρος του διαλόγου οι συζητητές δεν έχουν πλέον ειρωνική διάθεση. Γίνονται σοβαροί και μαρτυρούν πως ο δημιουργός του λόγου αισθάνεται μακάριος. Στον *Μενέξeno*, επομένως, ο Πλάτων μπορεί από τη μια πλευρά να στηλιτεύει τους ρήτορες και την προχειρότητα τους στην κατασκευή των λόγων, από την άλλη όμως η σοβαρότητα των πραγμάτων του επιβάλλεται, τον κυριεύει και έτσι καταλήγει σε ένα ακόμη έπαινο των Αθηνών.²⁵

²⁵ Μαρκαντωνάτου, Μ. (1996, Μάιος) Ο «Μενέξενος» του Πλάτωνα. *Φιλοσοφία και Παιδεία*. 5. Ανακτήθηκε από: mariamarkantonatou.blogspot.com/2009/01/blog-post_7952.html.

4.3. Η δομή του *Μενέξενου*.

1. Το ξεκίνημα του διαλόγου (234A-236D).
2. Ο Επιτάφιος. Πρώτο μέρος: Η γενεαλογία και ο χαρακτήρας της αθηναϊκής πολιτείας (236D -39A).
3. Ο Επιτάφιος. Δεύτερο και τρίτο μέρος: Η αθηναϊκή στρατιωτική ιστορία και τα μαθήματα που αυτή έχει παραδώσει (239A- 49C).
4. Συμπέρασμα: Η γήινη αθανασία και η ευδαιμονία.²⁶

4.4. Οι βασικές διαφορές του *Μενέξενου* από τον *Επιτάφιο* του Περικλή.

Ο περιπαικτικός λόγος του Σωκράτη δεν διακωμωδεί απλά τους ρήτορες, αλλά έλκει την προσοχή στον τρόπο με τον οποίο οι ακροατές αντιδρούσαν στον ίδιο. Ο φιλόσοφος θα μπορούσε να κατηγορηθεί για τη σαγήνη που ασκούσε πάνω τους και που δημιουργούσε όχι μια αίσθηση επηρμένης ανωτερότητας, αλλά μια αίσθηση ματαίωσης (απορία). Στα πιο δυνατά του σημεία, ο σωκρατικός έλεγχος και η απορία έχει σχεδιαστεί για να κάνει τους συνομιλητές πιο ευγενείς προς τους άλλους και πιο θυμωμένους με τον εαυτό τους, πιο αποφασισμένους να αναζητήσουν ποιον τρόπο ζωής θα έπρεπε να ακολουθήσουν. Έτσι δημιουργείται μια σαφής αντιπαράθεση: ο σεμνός λόγος του πατριωτικού επιτάφιου, όπως απεικονίζεται από τον Σωκράτη, μετακινεί το πρόβλημα που ο απορητικός λόγος προσπαθεί να τονίσει.

Ο Περικλής στον *Επιτάφιο* που εκφώνησε, ανέφερε ότι το μόνο που έχουν να κάνουν οι πολίτες για να γίνουν ενάρετοι, είναι να επιτρέψουν στον εαυτό τους να αισθανθεί έρωτα για την Αθήνα και το ηγεμονικό της μεγαλείο, αν είναι άνδρες ή να μείνουν στο σπίτι και να μην ανακατεύονται στη δημόσια ζωή, αν είναι γυναίκες. Συγχρόνως, ωστόσο, ο απορητικός λόγος αρνείται να προσφέρει λύσεις και μοιάζει να εγκαταλείπει τους ακροατές, ώστε να γίνουν θύματα διαφόρων ρητόρων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο εισαγωγικός διάλογος στον *Μενέξενο* θέτει αυτό το ερώτημα: Υπάρχει κάποιος τρόπος ώστε ο πολιτικός λόγος του Σωκράτη ν' αντιμετωπίσει τους πολιτικούς ρήτορες στο ίδιο τους το παιχνίδι; Ο ειρωνικός επιτάφιος του φιλόσοφου μοιάζει με απάντηση σε αυτό το ερώτημα.

Όπως προαναφέραμε, ο Περικλής αφιερώνει πολύ λίγο από το χρόνο του αναφερόμενος στο αθηναϊκό γένος. Αυτό που είναι πιο σημαντικό γι' αυτόν, σχετικά με την Αθήνα, δεν είναι η αρχαία φυλή από την οποία οι Αθηναίοι του ακροατηρίου του έλκουν την καταγωγή τους, ούτε και η πολιτική ελευθερία που οι μακρινοί πρόγονοι εγκαθίδρυσαν, αλλά οι πράξεις των τελευταίων πενήντα χρόνων που εδραίωσαν και μεγάλωσαν την αθηναϊκή ηγεμονία. Δεν αναφέρεται διεξοδικά στο γεγονός ότι η ίδια φυλή Αθηναίων έχει ζήσει αδιάλειπτα στην ίδια γη της Αθήνας, αλλά το κάνει μόνο επιφανειακά και δεν καταθέτει συμπεράσματα από αυτή τη διαπίστωση. Η έμφαση του Σωκράτη στο ζήτημα της αθηναϊκής κληρονομιάς είναι διαμετρικά αντίθετη από την προσέγγιση του Περικλή σ' αυτό το ζήτημα.

Ενώ το αστικό εγκώμιο του Περικλή δεν αναφέρεται στη φυσική θέση της πόλης των Αθηνών και στους θεούς, ο Θουκυδίδης με τη δική του φωνή κάνει λόγο για τις αιτίες και τα πλεονεκτήματα της αθηναϊκής αυτοχθονίας με τρόπο που είναι

²⁶ Salkever, G. S. (1993) Socrates' Aspasian Oration: The Play of Philosophy and Politics in Plato's *Menexenus*. *American Political Science Review* 87. pp. 136-140.

διαμετρικά αντίθετος απ' αυτόν του Σωκράτη: «Η Αττική εξαιτίας του άγονου εδάφους της, ήταν κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ελεύθερη από στάσεις (εμφύλιους πολέμους) και γι' αυτό το λόγο κατοικείτο πάντοτε από τους ίδιους ανθρώπους» (1.2.5.-6). Δεν υπήρχε τίποτα στο άγονο έδαφος της Αθήνας που θα προσήλκυε εισβολείς και έτσι το αθηναϊκό γένος απέκτησε ενότητα περισσότερο εξαιτίας της φτώχειας του, παρά εξαιτίας της γενναιοδωρίας του ή της φυσικής του κληρονομιάς. Για τον Σωκράτη, αυτή η άγονη φύση αντιπροσωπεύει μια κληρονομιά που πρέπει να προστατευτεί. Για τον Θουκυδίδη αποτελεί μια αδυναμία που πρέπει να ξεπεραστεί. Η δόξα των Αθηνών για τον Περικλή και τον Θουκυδίδη έχει από όλες τις πλευρές δημιουργηθεί από τους ανθρώπους. Αντίθετα, ο Σωκράτης εκφράζει την αγάπη του για την πόλη με μια παιχνιδιάρικη ευγνωμοσύνη προς τη γη και τους θεούς.

Ο Πλάτωνας διαφέρει από τον Θουκυδίδη σε δύο βασικές παραμέτρους: α) στο ότι θέτει ενώπιον μας την ιδέα της φυσικής καταλληλότητας, παρά μια ιδέα αστικού μεγαλείου σαν σημείο εκκίνησης για την εκτίμηση του χαρακτήρα και της αξίας ενός πολίτη και β) στο ότι προτιμά το ύφος ενός ημι - ειλικρινούς προσώπου της δημόσιας ρητορικής, παρά το ύφος ενός παραπλανητικού επίσημου προσώπου.

Η παράθεση των πολεμικών πράξεων των Αθηναίων από τον Σωκράτη είναι διφορούμενη, όσο είναι και η άμορφη αφηγηματική του. Οι ξεχωριστές επιτυχίες και οι ήττες της αθηναϊκής στρατιωτικής σκηνης προβάλλουν στερημένες από μεγαλείο και λαμπρότητα και δεν αποτελούν σημείο αναφοράς για μελλοντική δράση. Η ικανότητα για πόλεμο είναι αναγκαία, όταν μια πόλη πρέπει να διατηρήσει την ελευθερία της και τότε καλεί τους πολίτες να φανούν δυνατοί μπροστά στον κίνδυνο και στις δυσκολίες. Αλλά οι πολεμικές πράξεις δεν έχουν την αίγλη που τους προσδίδει ο Θουκυδίδης και γι' αυτό, η εξιστόρηση τους από τον Σωκράτη είναι βαρετή και χαρακτηρίζεται από επαναλήψεις. Αυτή η διαφορά μπορεί να γίνει φανερή αν τοποθετήσουμε πλάι-πλάι τα ηθικά μαθήματα που ανασύρονται από τον *Επιτάφιο* του Περικλή και από τον *Μενέξενο* του Πλάτωνα. *Με το να θυσιάσουν τη ζωή τους για το κοινό καλό, αυτοί οι άνδρες κέρδισαν για τον εαυτό τους αγέραστο έπαινο και το σπουδαιότερο μνήμα, όχι μόνο αυτό μέσα στο οποίο κείτονται, αλλά εκείνο που υπάρχει στην ψυχή των ανθρώπων, στον τόπο που άφησαν πίσω την αθάνατη μνήμη τους, που βρίσκεται εκεί για να εμπνέει πάντοτε τόσο τα λόγια, όσο και τις πράξεις στις κρίσιμες στιγμές* (Θουκ. 2.43.2). *Γι' αυτό το λόγο, είναι αναγκαίο ο κάθε άνθρωπος, όταν θυμάται αυτούς τους άνδρες, να προτρέπει τα παιδιά τους, όπως και κατά τη διάρκεια του πολέμου, να μην εγκαταλείψουν τη σειρά (τάξεις) των προγόνων τους, ούτε να υποχωρήσουν στο κακό, αλλά να κάνουν μια οπισθοχώρηση. Και ο Σωκράτης προσθέτει ότι και ο ίδιος θα θυμίζει στα παιδιά αυτών των ανθρώπων και θα τα παραινεί να είναι πρόθυμα να γίνουν οι καλύτεροι άνθρωποι που μπορούν* (*Μενέξενος*, 246b2-c2). Το θέμα της αθανασίας των νεκρών που τονίζεται από τον Θουκυδίδη, εξαλείφεται στον Πλάτωνα. Το μάθημα που διδάσκεται από τις πολεμικές πράξεις αλλάζει από μια μόνιμη έμπνευση για μελλοντικό ηρωισμό, σε μια απλή υπενθύμιση του να κρατάς τη θέση σου στην οπλιτική φάλαγγα και να προσπαθείς να ζεις όσο καλύτερα γίνεται τη ζωή σου.²⁷

4.5. Το περιεχόμενο του *Μενέξενου*.

Η συνάντηση του Σωκράτη με τον καλοαναθρεμμένο και φιλόδοξο φίλο του είναι ιδιωτική. Οι δύο άνδρες μένουν μόνοι γιατί ο Σωκράτης θέλει να εξιστορήσει στον

²⁷ Salkever, G. S. ό.π. pp. 137-140.

Μενέξενο, τον Επιτάφιο (236c11-d3). Ο Μενέξενος επιθυμεί να πάρει την άδεια και τη συμβουλή του Σωκράτη γιατί θέλει να ακολουθήσει πολιτική σταδιοδρομία. Αυτή η συναλλαγή μεταξύ των δύο προσώπων εδραιώνει τον διάλογο σαν μια συζήτηση μεταξύ ενός φιλοσόφου και ενός αξιοπρεπούς νέου, μέλους της αθηναϊκής πολιτικής τάξης, του οποίου το μέλλον θα έχει να κάνει με τη διακυβέρνηση, αλλά μόνο αν λάβει την άδεια και την καθοδήγηση των άλλων. Ο Μενέξενος δεν πρόκειται να γίνει τύραννος. Ο Σωκράτης δεν επιθυμεί να αποτρέψει τον Μενέξενο, αλλά προσπαθεί να αποδώσει εκ νέου στην πολιτική ζωή των Αθηνών το γνωστό της σχεδιασμό (ως *αρχή* και *διοίκηση*) με τον χαρακτηριστικό του τρόπο, ο οποίος έχει να κάνει με την επιμέλεια και την τέχνη της φροντίδας για τα κοινά.

Στο διαλογικό πλαίσιο του *Μενέξενου* (236c-d) ο Σωκράτης παρουσιάζεται σαν να θέλει να κρύψει τον επιτάφιο λόγο που άκουσε από την Ασπασία, αρχικά επειδή φοβάται ότι αν τον αποκαλύψει, η Ασπασία θα θυμώσει μαζί του και κατόπιν, επειδή φοβάται ότι ο Μενέξενος θα γελάσει μαζί του, αφού θα θεωρήσει ότι ο Σωκράτης είναι ένας γέροντας που ακόμα παίζει σαν μικρό παιδί. Ωστόσο, ο φιλόσοφος δηλώνει ότι θα ευχαριστήσει τον Μενέξενο, εφόσον είναι μόνοι. Το γεγονός ότι ο Σωκράτης δεν έχει καμία επιθυμία για την πολιτική εξουσία, δίνει στα λόγια του μια ξεχωριστή βαρύτητα.

Αφού ο φιλόσοφος μαθαίνει ότι ο νεαρός βρισκόταν προηγουμένως στο Βουλευτήριο, όπου παρακολούθησε την διαδικασία επιλογής κάποιου πολίτη για να εκφωνήσει έναν επιτάφιο, εκφράζει την πίστη του ότι είναι πράγματι όμορφο, με πολλούς τρόπους, να πεθαίνει κάποιος στη μάχη, αφού όσο ανάξιος και αν ήταν στη διάρκεια της ζωής του, σίγουρα θα αποκομίσει έναν μεγαλειώδη τρόπο εξόδου από τους ομιλητές που σαν μάγοι, γητεύουν τις ψυχές των ακροατών (235a-2). Οι ρήτορες δεν επαινούν απλά τους Αθηναίους νεκρούς, αλλά εγκωμιάζουν την πόλη της Αθήνας με κάθε τρόπο, όπως και τους ζωντανούς πολίτες και τους προγόνους. Υπάρχει τέτοια έξαρση πατριωτικού εγκωμίου που ο Σωκράτης δηλώνει ειρωνικά ότι για περισσότερο από τρεις μέρες νιώθει ότι έχει γίνει μεγαλύτερος, με καλύτερη καταγωγή και πιο όμορφος. Ακόμη και οι ξένοι βλέπουν τον Σωκράτη σαν σεμνότερο και την Αθήνα σαν πιο θαυμαστή απ' ό,τι πρωύτερα. Ο Σωκράτης διακωμωδεί τους ρήτορες και είναι φανερό η περιπαικτική του διάθεση.

Αντίθετα από τον Περικλή που στον *Επιτάφιο* του δεν ασχολείται εκτενώς με το γένος των Αθηναίων, εδώ ο Σωκράτης δίνει έμφαση στην αθηναϊκή κληρονομιά. Αναφέρει πως όταν θέλουμε να επαινέσουμε τους νεκρούς του πολέμου, πρέπει να προχωρούμε ανάλογα με τη φύση, όπως οι νεκροί αντλούσαν την καλή τους υπόσταση από τη φύση. Ο λόγος του Σωκράτη εδραιώνεται στον μύθο της αθηναϊκής αυτοχθονίας εξυμνώντας το γεγονός ότι οι Αθηναίοι έλκουν την καταγωγή τους και την ανατροφή τους από τη γη στην οποία κατοικούν. Όχι μόνο είναι αυτόχθονες, αλλά η Αθήνα είναι τόσο αγαπημένη από τους θεούς που σ' αυτήν δεν υπάρχουν άγρια θηρία, αλλά φέρει μόνο ανθρώπινα πλάσματα και τροφή κατάλληλη για ανθρώπους: σιτάρι, κριθάρι και ελιές. Η αθηναϊκή γη δεν προσφέρει μόνο τροφή στα παιδιά της, αλλά τους βρίσκει θεούς για να τα εκπαιδεύσουν. Όλες αυτές οι αναφορές επαινούν με τόσο κωμικό τρόπο την ιδιαιτερότητα των Αθηνών, ώστε κανένας αναγνώστης δεν μπορεί να πιστέψει ότι στόχος του Σωκράτη είναι να δώσει μια πιστευτή ιστορία για την καταγωγή των Αθηναίων. Η κωμική γενεαλογία του Σωκράτη αποδίδει το μεγαλείο της Αθήνας στην καλή τύχη της φυσικής της καταγωγής και στη χάρη των θεών και όχι στην ξεχωριστή γενναιότητα των Αθηναίων ανδρών στον πόλεμο.

Οι πρόγονοι των νεκρών δημιούργησαν μια πολιτεία στην οποία πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά. Μια πολιτεία είναι ευγενής, όταν ανατρέφει καλούς ανθρώπους

και το αντίθετο, όταν ανατρέφει κακούς. Για να δείξει την ευγένεια του καθεστώτος, είναι αναγκαίο να αποδειχθεί ότι παράγει καλούς ανθρώπους. Εφόσον ο Σωκράτης έχει ήδη πει στον Μενέξενο ότι οι δημόσιοι επιτάφιοι λόγοι επαινούν και τους κακούς μαζί με τους καλούς ανθρώπους, θα ήταν δύσκολο να το αποδείξει αυτό για την Αθήνα. Έτσι, δεν θίγει καθόλου αυτό το ζήτημα. Αντιθέτως, χαρακτηρίζει την πολιτεία των Αθηναίων σαν κάτι που αποκαλείται από πολλούς *δημοκρατία*, αλλά στην πραγματικότητα είναι μια *αριστοκρατία* που έχει την έγκριση των πολλών. Στην Αθήνα η πολιτική εξουσία βρίσκεται στα χέρια των πολλών, του πλήθους. Ωστόσο, ορισμένες φορές, οι πολλοί δίνουν την δύναμη και την εξουσία σ' αυτούς που θεωρούν ότι είναι οι καλύτεροι. Στην Αθήνα, αντίθετα από τις άλλες πόλεις, κανένας δεν επιλέγεται για ένα δημόσιο αξίωμα, εξαιτίας του πλούτου ή της καταγωγής του, αλλά επειδή μοιάζει να είναι σοφός και αγαθός. Το καθεστώς απαιτεί εκλογές για την κατάληψη ενός δημόσιου αξιώματος, οι οποίες καθορίζονται από την άποψη της πλειοψηφίας και όχι από την κοινωνική θέση των υποψηφίων. Η βάση του καθεστώτος που αποτελείται από όσους είναι αγαθοί, σύμφωνα με την άποψη των πολλών, εδράζεται στην φύση της Αθήνας. Όλες οι άλλες πόλεις είναι ετερογενείς «συλλογές» από ανθρώπους όλων των ειδών. Σαν συνέπεια αυτής της κατάστασης, στις άλλες πόλεις είτε κυριαρχεί η τυραννία, είτε η ολιγαρχία και οι άνθρωποι μεταξύ τους βλέπουν ο ένας τον άλλο σαν κύριο ή σκλάβο. Οι Αθηναίοι λειτουργούν σαν να είναι αδέρφια μεταξύ τους και η φυσική ισότητα της γέννησης τους το κάνει αναγκαίο για αυτούς να αναζητήσουν μια συγκαταβατική νομική ισότητα (239a1-2). Καμία από αυτές τις αναφορές δεν αναιρεί την άποψη του Σωκράτη ότι η αθηναϊκή δημοκρατία κάνει λανθασμένες επιλογές σχετικά με το ποιοι είναι οι καλύτεροι πολίτες. Στην πραγματικότητα, θέτει το ερώτημα, αν όσοι έμοιαζαν να είναι οι καλύτεροι και οι σοφότεροι κατά τη διάρκεια του παρελθόντος, ήταν όντως οι καλύτεροι και οι σοφότεροι. Ούτε ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι το αθηναϊκό καθεστώς φιλοδοξεί να γίνει αριστοκρατία, γιατί κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με την κριτική που έχει ασκήσει αλλού για τις αθηναϊκές πρακτικές. Έτσι, θα ήταν παραπλανητικά απλό να αποδοκιμάσουμε τον χαρακτηρισμό του αθηναϊκού πολιτεύματος ως άστοχο χιούμορ.

Ο Σωκράτης συνεχίζει τον λόγο της Ασπασίας ακολουθώντας την παράδοση για να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο οι πρόγονοι που μεγάλωσαν ελεύθεροι, επέδειξαν σε όλους τους ανθρώπους σπουδαίες πράξεις πιστεύοντας ότι ήταν απαραίτητο να πολεμήσουν για την ελευθερία με Έλληνες εναντίον Ελλήνων και εναντίον βαρβάρων εκ μέρους όλης της Ελλάδας (239a5-b2). Αυτή η εισαγωγή στην εξιστόρηση της αθηναϊκής πολιτικής ιστορίας συνδέει αυτήν την ιστορία με την αντιλαμβανόμενη ανάγκη να προστατευτεί το αθηναϊκό καθεστώς. Οι Αθηναίοι πολεμούν όχι για τη δόξα, αλλά για την ισονομία και για το δικαίωμα της επιλογής των καλύτερων και σοφότερων ανάμεσα τους, οι οποίοι θα γίνουν οι αρχηγοί τους. Ο Σωκράτης ρητά ανακαλεί, αλλά και εξαλείφει, τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ του δημοσίου και του ιδιωτικού που είχε χαράξει ο Περικλής. Οι δημόσιες πράξεις δεν έχουν μεγάλη αξία στη σκέψη του Σωκράτη ή της Ασπασίας.

Ο φιλόσοφος, αφού αναφέρει πως δεν είναι απαραίτητο να λεπτολογήσει για τους μυθικούς πολέμους, εφόσον αυτά τα έργα έχουν ήδη προβληθεί στην ποίηση και στη μουσική, εξηγεί πως ο *Επιτάφιος* αναφέρεται στους τρεις μεγάλους πολέμους του παρελθόντος: τον Περσικό, τον Πελοποννησιακό και τον Κορινθιακό πόλεμο. Ο φιλόσοφος αφηγείται την ιστορία της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα, χωρίς να αναφέρεται καθόλου στην αθηναϊκή ηγεμονία. Κάνει λόγο για τη μάχη της Σαλαμίνας και τη μάχη του Μαραθώνα απλά για να υποδείξει ότι οι Έλληνες θα μπορούσαν να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους έναντι των Περσών και δεν ασχολείται με τον

ασυνήθιστο χαρακτήρα της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, τον οποίο είχαν τονίσει και ο Θουκυδίδης και ο Λυσίας και που είχε αποδείξει ότι η αθηναϊκή πολιτεία ήταν εντελώς ξεχωριστή από την αθηναϊκή γη και ότι το αθηναϊκό πολίτευμα βασιζόταν απόλυτα στην πνευματικότητα των Αθηναίων πολιτών.

Η αιτία του Πελοποννησιακού πολέμου ήταν η ζήλεια που ένιωθαν για την Αθήνα οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις (243b). Ο επιτάφιος του Πλάτωνα δεν υποτιμά απλώς το μεγαλείο των αθηναϊκών επιτυχιών, αλλά επίσης υποβαθμίζει την απόγνωση που είχε προκύψει από την ήττα των Αθηναίων στη Σικελία. Ο Σωκράτης κάνει την αθηναϊκή κατάρρευση να μοιάζει σαν μια περαστική δυσκολία. Η κακή τύχη και τα αδύναμα κίνητρα συνωμότησαν για να προκαλέσουν ανάξιες ήττες στους Αθηναίους. Ο επιτάφιος λόγος της Ασπασίας, τον οποίο μεταφέρει ο Σωκράτης, είναι ξεκάθαρα αντιτραγικός. Η στάση που προκάλεσε την τελική ήττα των Αθηναίων από τους Σπαρτιάτες αντιμετωπίζεται όχι σαν μια τραγική υποβάθμιση του αστικού πνεύματος, αλλά είναι απλά αξιοσημείωτη για την ευγένεια και την μετριοπάθεια που επέδειξαν οι δημοκρατικοί στους ολιγαρχικούς εχθρούς τους. Αυτές οι αρετές πηγάζουν από την κοινή τους συμμετοχή στο αυτόχθονο αθηναϊκό γένος. Δυστυχώς, η Σπάρτη εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία και υποδούλωσε τους υπόλοιπους Έλληνες.

Ο απολογισμός του Κορινθιακού πολέμου είναι συγκεχυμένος και τετριμμένος. Όλοι παρακαλούσαν για τη βοήθεια της Αθήνας και η Αθήνα όντας πάντα πολύ συμπονετική (244e3) έκανε πάλι πόλεμο με τη Σπάρτη ενισχύοντας τους Πέρσες, παρά το γεγονός ότι οι Αθηναίοι μισούν τους βαρβάρους πιο πολύ από κάθε άλλον (245c6-d2). Οι Αθηναίοι ελευθέρωσαν τον βασιλιά των Περσών και έδιωξαν τους Σπαρτιάτες από τις θάλασσες (245e-46a) φέρνοντας την ειρήνη στην πόλη και οδηγώντας στον συγκεκριμένο επιτάφιο. Ο Σωκράτης δεν προσδίδει στις πολεμικές πράξεις το μεγαλείο που προσέδιδε ο Θουκυδίδης.

Ο τόνος του επιταφίου αλλάζει στον στίχο 246b2,4 καθώς ο λόγος αφήνει πίσω του την εξιστόρηση των αμφιλεγόμενων περιστατικών του πολέμου και στρέφεται στο καθήκον υπενθύμισης και προτροπής των ακροατών να γίνουν ενάρετοι. Εδώ η φωνή του Σωκράτη καλύπτεται απ' αυτήν της Ασπασίας που μας ζητάει να ακούσουμε τη φωνή της και να την συνδυάσουμε με αυτή των νεκρών. Οι ζωντανοί οφείλουν να κάνουν ακόμα σπουδαιότερες πράξεις από τους νεκρούς ακολουθώντας τον πλατωνικό τρόπο και το δελφικό ρητό *μηδέν άγαν*. Οι γονείς θα πρέπει να είναι μετριοπαθείς στη θλίψη τους.

Ο επιτάφιος ολοκληρώνεται με την Ασπασία να ανακεφαλαιώνει όσα έχει ήδη πει. Ζητάει από τα παιδιά να ακούσουν τους νεκρούς πατέρες τους και διαβεβαιώνει τους γονείς των νεκρών ότι η πολιτεία θα τους παράσχει φροντίδα τόσο ιδιωτικά, όσο και δημόσια (248e4). Υπενθυμίζει στους ακροατές την πολιτική σημασία της επιμέλειας και της θεραπείας. Ο Σωκράτης υπενθυμίζει στο κοινό ότι αυτός ήταν ένας επιτάφιος που άκουσε από μια ξένη γυναίκα: “Αυτός είναι ο λόγος της Ασπασίας της Μιλήσιας” (249dl-2). Ωστόσο ο Μενέξενος ζητάει να ακούσει περισσότερα.

Η περιπαικτική διάθεση του συγκεκριμένου πλατωνικού διαλόγου τον καθιστά ως ένα ακατάλληλο όχημα για να ορίσει πολιτικές προτάσεις ή να θέσει ξεκάθαρα συστηματικές θεωρίες σχετικά με τη διακυβέρνηση. Ωστόσο, η παρέμβαση του Πλάτωνα στην πολιτική ζωή της Αθήνας δεν είναι άστοχη. Στον διάλογο, ο Πλάτωνας παραθέτει έναν τρόπο σκέψης για τον πολιτικό βίο που αναρωτιέται για την θουκυδίδεια πολιτική ομιλία και θέτει διαφορετικό στόχο, όπως και διαφορετικά προβλήματα προς επίλυση. Ο Μενέξενος προσπαθεί να κατευθύνει την προσοχή από το ζήτημα της επίγειας αθανασίας και του πολιτικού μεγαλείου στο πως μπορούμε όλοι να ζήσουμε τη ζωή μας όσο το δυνατόν καλύτερα και μας ζητάει να αναζητήσουμε τα πολιτικά μας στηρίγματα στη φύση μας και όχι σε μια εξιστόρηση

αξιοσημείωτων γεγονότων. Οι ανησυχίες μας για την προσωπική μας ασφάλεια δεν πρέπει να οδηγηθούν σε μία ταύτιση με το εξαιρετικό αστικό μεγαλείο, αλλά στην αναζήτηση σχετικά με το τι είναι το καλύτερο για τον καθένα από μας.

Στο σημείο αυτό προκύπτει το ερώτημα, αν ο Σωκράτης συνδέει την κύρια παραίνεση του λόγου με την περιττή σημείωση ότι ο πραγματικός άνδρας μπορεί να εμπιστευτεί τις γυναίκες και να λησμονήσει την αθανασία. Εδώ μπορούμε να ανιχνεύσουμε τη σημασία της μορφής της Ασπασίας στην πλατωνική πολιτική φιλοσοφία. Ο προσδιορισμός του φύλου της πολιτικής φωνής που καθιστά τον *Μενέξενο* έναν «δύσκολο» διάλογο, πηγάζει από το ενδιαφέρον του Πλάτωνα να φέρει στο φως ερωτήματα και θέματα που ο Περικλής και ο Θουκυδίδης «εξορίζουν» στην σιωπή της ιδιωτικής ζωής. Η Ασπασία του Πλάτωνα δεν είναι περισσότερο γυναίκα ή περισσότερο φανταστική από τη Διοτίμα του, αλλά η μάσκα του φύλου και η απορία που αυτή μπορεί να δημιουργήσει είναι κεντρική στην ειρωνική ρητορική της πολιτικής θεωρίας του Πλάτωνα. Αυτή η ρητορική έχει σχεδιαστεί όχι για να αντικαταστήσει τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτικοί μιλούν για τον κόσμο, αλλά για να τους στρέψει προς μια αυτοκριτική αντανάκλαση σχετικά με τον συγκεκριμένο τρόπο ομιλίας. Η θέση λοιπόν του Σωκράτη δεν είναι μπροστά στο Βουλευτήριο, αλλά στην άκρη της αγοράς, όπου με τις απόψεις του προκαλεί αίσθηση σχετικά με την γλώσσα της πολιτικής περίσκεψης.²⁸

4.6. Το μήνυμα του *Μενέξενου*: Η Αθήνα και ο θάνατος του Σωκράτη.

Ο Σωκράτης ξόδεψε όλο του το βίο προσπαθώντας να κάνει την Αθήνα μια πόλη στην οποία θα αντιστοιχούσαν πράγματι τα εγκώμια που ακούγονταν στους Επιτάφιους λόγους και όπου οι πατέρες θα εύχονταν για τα παιδιά τους να αριστεύσουν στην αρετή. Το γεγονός ότι ο Σωκράτης καταδικάστηκε σε θάνατο από αυτούς τους ίδιους πατέρες, αποδεικνύει ότι τα εγκώμια που ακούγονταν για την πόλη δεν αντικατόπτριζαν συνολικά την αλήθεια. Τα ψεύδη των λόγων δεν θα μπορούσαν να καταδειχθούν πιο αποτελεσματικά, απ' τη δημιουργία ενός επιταφίου, τον οποίο εκφωνεί ένας Σωκράτης που έχει επιστρέψει από το θάνατο. Ο θάνατος αυτός τον έχει μετατρέψει σε ακόμα πιο ισχυρό μάρτυρα της διαφθοράς της Αθήνας. Η εξιδανίκευση των Αθηνών που επιφανειακά μοιάζει μόνο με κολακεία, όταν διαβάξεται από τον νεκρό Σωκράτη γίνεται μια καταδίκη για την πόλη, αλλά και μια παραίνεση προς τους ακροατές να ζήσουν σε αρμονία με τα ιδεώδη που καθόρισαν τη ζωή του φιλοσόφου. Ο *Μενέξενος* καταδικάζει όσους απλά ακούνε τα εγκώμια για τον εαυτό τους και για την πόλη τους. Αντίθετα, όσοι προσλαμβάνουν το πραγματικό νόημα του λόγου του Σωκράτη, μετατρέπονται σε κληρονόμοι των ιδεωδών του.

Ωστόσο, η ειρωνεία ενός επιταφίου λόγου που εκφωνείται από έναν νεκρό Σωκράτη, είναι ακόμη βαθύτερη. Αν οι πολίτες της Αθήνας άκουγαν για μια στιγμή αυτόν τον επιτάφιο λόγο και αντιλαμβάνονταν ότι είναι ειλικρινής, τότε ίσως ο Σωκράτης θα ήταν πιο ζωντανός από όλους τους. Ίσως η Αθήνα να ήταν ένα βασίλειο των σκιών και μόνο ο Σωκράτης, σαν άλλος Τειρεσίας, να είχε πλήρη επίγνωση ανάμεσα στους νεκρούς. Ο φιλόσοφος επιστρέφει για να απαιτήσει αυτά που του οφείλει μια παραπλανημένη και άδικη πόλη. Οι Αθηναίοι οφείλουν να αναμετρηθούν με τα λεγόμενα του. Έχουν παρασυρθεί ολοκληρωτικά από τους ψευδείς επαίνους ή μπορούν να αισθανθούν ντροπή για τις ψευδαισθήσεις τους;

Η ρητορική παρουσιάζει μια ομοιότητα με το αυθεντικό πεπρωμένο της ψυχής και φροντίζει τις άμεσες ανάγκες του. Η φιλοσοφία, όπως την άσκησε ο Σωκράτης,

²⁸ Salkever, G. S. ό.π. pp. 136-140.

προετοιμάζει την ψυχή για το αυθεντικό της πεπρωμένο με το να της διδάσκει να αναγνωρίζει τις ψευδαισθήσεις της πόλης και με το να στρέφει το βλέμμα της πέρα από την πόλη και πέρα από την ζωή. Αυτή είναι η θέση που παρουσιάζεται στον *Μένωνα* και στον *Γοργία* και σύμφωνα με την άποψη του Rosenstock, κρύβεται και πίσω από τα λεγόμενα του φιλοσόφου στον *Μενέξενο*.²⁹

²⁹ Rosenstock, B. (1994) Socrates as Revenant: A Reading of the Menexenus. *Phoenix*, Vol. 48, No. 4. pp. 341-343.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο *Επιτάφιος* λόγος του Δημοσθένη.

5.1. Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.

Ο *Επιτάφιος* λόγος του Δημοσθένη εκφωνήθηκε κατά τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 338 π.Χ., μετά τη μάχη της Χαιρώνειας. Ο *Επιτάφιος* μαζί με τον *Ερωτικό* αποτελούν τους μόνους λόγους του Δημοσθένη που σώζονται μέχρι τις μέρες μας.

Το 338 π.Χ., ο Φίλιππος ο Β΄ ο Μακεδών νίκησε τον μικρότερο συνασπισμό δυνάμεων της Αθήνας και της Θήβας εξασφαλίζοντας έτσι τη μακεδονική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο. Ο Φίλιππος, ωστόσο, ήταν επεικής προς την Αθήνα. Πρότεινε μια νέα συνθήκη ειρήνης, οι όροι της οποίας ήταν ευνοϊκοί για την πλευρά των ηττημένων. Ο Δημοσθένης που προωθούσε με κάθε τρόπο την ενίσχυση των Αθηνών, επιλέχθηκε από την Εκκλησία για να εκφωνήσει τον καθιερωμένο επιτάφιο λόγο για τους νεκρούς της σύγκρουσης. Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν ο επικεφαλής της αντιμακεδονικής παράταξης, οι συμπολίτες του τον επέλεξαν για αυτό το τιμητικό καθήκον και δεν προτίμησαν τον Δημάδη ή τον Αισχίνη που ήταν πιο αρεστοί στον βασιλιά των Μακεδόνων. Η επιλογή του Δημοσθένη για την εκφώνηση του λόγου υποδεικνύει την πολιτική επιρροή που διέθετε πάνω στους Αθηναίους μολονότι η αντιμακεδονική πολιτική του είχε συντελέσει στην ολοκληρωτική ήττα των Αθηνών.

5.2. Η αυθεντικότητα του λόγου.

Είναι βέβαιο ότι μετά από τη μάχη της Χαιρώνειας ανατέθηκε στον Δημοσθένη να εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο για τους νεκρούς. Ο ίδιος ο ρήτορας αναφέρει αυτό το γεγονός στον λόγο του *Περί στεφάνου*, όπου διαφαίνεται η μεγάλη περηφάνια που ένιωσε για την επιλογή του από τους συμπολίτες του. Ο Αισχύνης στο λόγο του *Κατά Κτησιφώντος* αναφέρει το γεγονός και επιτίθεται με δριμύτητα ενάντια στο Δημοσθένη, καθώς τον κατηγορεί, ότι ενώ τόλμησε να στείλει σε σίγουρο θάνατο τους συμπολίτες του, μετά είχε το θράσος να εκφωνήσει και τον επικήδειο τους. Απ' αυτές τις αναφορές αποδεικνύεται ότι ο Δημοσθένης σίγουρα εκφώνησε λόγο για τους πεσόντες στη μάχη της Χαιρώνειας. Ωστόσο, οι απόψεις των ερευνητών διχάζονται για το αν ο λόγος που διασώζεται στις μέρες μας είναι πράγματι αυτός που εκφώνησε ο Δημοσθένης.

Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Λιβάνιος αμφισβήτησαν την αυθεντικότητα του λόγου γιατί τον θεωρούσαν αδύναμο και ανάξιο του Δημοσθένη. Οι λόγιοι του 19^{ου} αιώνα έτειναν να συμφωνούν με την άποψη του Διονύσιου του Αλικαρνασέα και την ίδια άποψη συμμερίζονταν ορισμένοι ερευνητές του 20^{ου} αιώνα. Ο λόγος που εκφώνησε ο μεγάλος ρήτορας ήταν τόσο πολύ κατώτερος της πνευματικής του ικανότητας, ώστε να μην διασωθεί και να πάρει τη θέση του ο λόγος κάποιου άλλου; Δεν κρίνεται πιθανό η ρητορική ικανότητα του Δημοσθένη που ήταν τόσο προσαρμοσμένη στους αγώνες του βήματος της Εκκλησίας του Δήμου και των δικαστηρίων να κάμφθηκε σ' αυτό το επιδεικτικό είδος της ρητορικής.

Ωστόσο, από το ξεκίνημα του 20^{ου} αιώνα, άρχισε να γίνεται πάλι συζήτηση για τη γνησιότητα του έργου. Το 1928 ο Ιωάννης Συκουτρής απέδειξε ότι το έργο ήταν

πράγματι του Δημοσθένη³⁰ και τη θέση αυτή ασπάστηκαν και άλλοι φιλόλογοι. Ο Robert Clavaud, ο συντάκτης της έκδοσης Bude του κειμένου, υποστήριξε ότι δεν έχουμε στοιχεία που να αποδεικνύουν τη μη- αυθεντικότητα του έργου³¹, ενώ ο N.W.De Witt και ο N.J. DeWitt των εκδόσεων Loeb εξέθεσαν το θέμα, αλλά άφησαν την ετυμηγορία περί της αυθεντικότητας ή μη του έργου ανοιχτή³². Πιο πρόσφατα, η Frangeskou υποστήριξε την άποψη υπέρ της γνησιότητας.³³ Πάντως ο λόγος έχει πολλές αρετές, τις οποίες οι ερευνητές δεν εντοπίζουν σε άλλους λόγους και μελετώντας τον μπορεί κανείς να αισθανθεί την έξαρση των καλών χρόνων της Αθήνας. Σύμφωνα με την άποψη του Αραπόπουλου, το ζήτημα της γνησιότητας παραμένει ανοιχτό, αφού η πλειοψηφία των φιλόλογων δεν θεωρεί ότι ο λόγος που μας διασώζεται είναι όντως του Δημοσθένη.³⁴

5.3.Η δομή του λόγου.

1. Προοίμιο (1-3): Ο Δημοσθένης αναφέρεται στις δυσκολίες εκφώνησης ενός επιτάφιου λόγου. Η αθηναϊκή αυτοχθονία.

2. Κύριο θέμα (4-30):

α) Ο έπαινος των προγόνων:

1. Η αθηναϊκή αυτοχθονία (4-5).

2. Τα μυθικά κατορθώματα (6-8)

3. Τα ιστορικά κατορθώματα (9-12)

β) Ο Δημοσθένης διακόπτει τη ροή του λόγου του για ν' αναφερθεί ξανά στη δυσκολία που νιώθει να εγκωμιάσει επάξια τους νεκρούς (13-15).

γ) Ο έπαινος των πεσόντων (16-24).

δ) Ο έπαινος του δημοκρατικού πολιτεύματος (25-26).

ε) Η τιμητική αναφορά στις φυλές από τις οποίες προέρχονται οι πεσόντες (27-31).

³⁰ Sykutris, I. (1928). Der Demosthenische Epitaphios. *Hermes*. 63 (2) Germany: Franz Steiner Verlag. pp. 241–258.

³¹ Usher, S. (1975) Review of Discours d'apparat (Épitaphios, Éroticos). *Journal of Hellenic Studies*. 95. pp. 209–210.

³² Crawford, F. Stuart (1950). Review of Loeb Demosthenes vol. VII. *The Classical Weekly*. 44 (4). p. 61.

³³ Frangeskou, Vassiliki (1999). Tradition and Authority in Some Attic Funeral Orations. *The Classical World*. 92 (4). p. 317.

³⁴ Δημοσθένης (1975) *Λόγοι. Επιτάφιος- Προς Ευβουλίδην. Αρχαίο κείμενον*. Εισαγωγή-Μετάφρασις-Σημειώσεις: Αραπόπουλος Κ.Θ. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων. Πάπυρος. σ. 2391.

3. Παραμυθία και επίλογος (32- 37): Οι νεκροί πρέπει να θεωρούνται ευδαίμονες γιατί είναι κάτοχοι αθάνατων τιμών.

5.4. Ομοιότητες και διαφορές του *Επιτάφιου* του Δημοσθένη από τους άλλους επιτάφιους.

Τρεις μήνες μετά τη μάχη της Χαιρώνειας, παρά τους μάλλον επιεικείς όρους της συνθήκης ειρήνης που υπέγραψε με το Φίλιππο, η Αθήνα ακόμη προσπαθούσε να συμφιλιωθεί με την πραγματικότητα της μεγάλης ήττας που είχε υποστεί. Εκείνη την εποχή, ο Δημοσθένης επιλέχθηκε από τους Αθηναίους πολίτες να εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο για τους πεσόντες. Αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί μια πολύ επικίνδυνη επιλογή, αν αναλογιστούμε τις συνεχείς προσπάθειες του ρήτορα εναντίον του βασιλιά των Μακεδόνων και της αναρρίχησης τους στην εξουσία. Παρ' όλα αυτά, ο Δημοσθένης ακόμα θεωρείτο ένας από τους σημαντικότερους ρήτορες της εποχής του και η φήμη του σαν παθιασμένου υποστηρικτή των αθηναϊκών υποθέσεων, ώθησε τους συμπολίτες του να τον επιλέξουν και ν' αναμένουν απ' αυτόν να εκφωνήσει έναν ταιριαστό λόγο σ' εκείνη την εποχή της δυστυχίας τους.

Μελετώντας τον *Επιτάφιο* του Δημοσθένη και λαμβάνοντας υπόψιν μας τις υψηλές προσδοκίες που έτρεφαν γι' αυτόν οι Αθηναίοι, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια έκπληξη, καθώς αντιλαμβανόμαστε ότι ο λόγος προσαρμόστηκε στις συνηθισμένες συμβάσεις των επιτάφιων λόγων. Ο συγκεκριμένος Επιτάφιος μοιάζει σαν μια διαδοχή κοινών τόπων και αναφέρεται σε όλα τα ζητήματα που αποτελούσαν έναν επικήδειο λόγο. Μετά από την εισαγωγή του, όπου ο Δημοσθένης δηλώνει με πολύ παραδοσιακό τρόπο τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει στο να εγκωμιάσει τους πεσόντες συμπολίτες του (1-3), ο ρήτορας ξεκινά να παραθέτει μια σειρά γνωστών θεμάτων: κάνει λόγο για την αυτοχθονία των Αθηναίων, τους ευγενείς προγόνους τους, τις νίκες τους ενάντια στις Αμαζόνες, το άσυλο που έδωσαν στα παιδιά του Ηρακλή, τη διαμάχη με τον Κρέοντα και τα κατορθώματα τους στους Περσικούς Πολέμους (4-11). Έπειτα, αναγνωρίζει την παρουσία των ξένων, τονίζει την πρόθεση του να εξάρει την καλή τους θέληση και συνεχίζει με τον έπαινο της ανατροφής και της παιδείας των πολεμιστών (12-13). Κατόπιν, φτάνει στο ζήτημα της μάχης της Χαιρώνειας. Πρώτον, διαβεβαιώνει ότι κάθε μάχη έχει νικητές και ηττημένους, αλλά οι νεκροί που θυσιάστηκαν με τιμή δεν ανήκουν ποτέ στη δεύτερη κατηγορία. Συνεχίζει επιρρίπτοντας τις ευθύνες για την ήττα στους Θηβαίους στρατηγούς που πολέμησαν στο πλευρό των Αθηναίων. Ακολουθώντας, οι γενναίοι Αθηναίοι νεκροί επαινούνται για το ότι εμπόδισαν τον Φίλιππο να εισχωρήσει ακόμα περισσότερο στην αθηναϊκή γη (19 – 24). Από τον Δημοσθένη ωστόσο που ήταν τόσο φανερά αντίθετος στην μακεδονική προέλαση, θα περιμέναμε μια εντονότερη επίθεση προς τους αντιπάλους.³⁵

Παρά το γεγονός αυτό, όσα ακολουθούν αυτό το απόσπασμα, αποτελούν μαρτυρία για την πατρότητα του λόγου και για την αντίληψη του Δημοσθένη σχετικά με το τι χρειαζόταν η αυτοπεποίθηση των συμπολιτών του για να τονωθεί. Αντανακλώντας το σημαντικότερο τμήμα του *Επιτάφιου* του Περικλή, ο Δημοσθένης ξεκινά να εκθειάζει το δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηνών που κείται στη ρίζα της αρετής που επέδειξαν οι πεσόντες (25-26). Ακολουθώντας, ανακοινώνει ότι θα κάνει λόγο για ένα νέο θέμα, αλλά στην ουσία υπάρχει μια στενή σύνδεση με το θέμα που προηγήθηκε, καθώς ο χωρισμός των Αθηναίων σε φυλές μπορεί να θεωρηθεί ο ακρογωνιαίος λίθος

³⁵ Αυτός είναι ένας από τους λόγους που ώθησε ορισμένους από τους ερευνητές ν' αμφισβητήσουν την πατρότητα του λόγου: Clavaud, R. (1974) *Démosthène. Discours d'apparat. (Épitaphios, Éroticos)*. Texte établi et traduit. Paris: Belles Lettres. p. 9.

της δημοκρατικής μορφής του πολιτεύματος. Οι φυλές είχαν ήδη προτεραιότητα στη σκέψη των παρευρισκόμενων, μέσω της μεγάλης πομπής, κατά την οποία οι νεκροί είχαν λίγες στιγμές ακόμη, πριν μεταφερθούν στον Κεραμικό, όπου θα τοποθετούνταν σ' ένα φέρετρο ανά φυλή. Οι μύθοι που αναφέρει ο Δημοσθένης για κάθε μία από τις φυλές και για τους σπουδαίους ήρωες τους, συνδέουν με ρητό τρόπο το μακρινό παρελθόν με τους νεκρούς του θλιβερού παρόντος. Οι ιστορίες αυτών των μυθικών προγόνων υπενθυμίζουν σ' όλους τους πολίτες τις υψηλότερες και αρχαιότερες αξίες της πόλης. Ταυτόχρονα, τονίζουν την αίσθηση των ατόμων ότι ανήκουν σ' ένα σύνολο, ακόμα και αν ο ρήτορας τους απευθύνεται με προσωπικό τόνο τραβώντας την προσοχή του καθενός στην ιστορία που θ' αναφέρει σχετικά με τη φυλή του. Οι ιστορίες αυτές λοιπόν συνδέουν τις σπουδαίες πράξεις των νεκρών του παρελθόντος με τη θυσία των πεσόντων στην μάχη της Χαιρώνειας. Η προσέγγιση του Δημοσθένη μέχρις αυτού του σημείου έχει χαρακτηριστεί ως «ανέμπνευστη», «κοινή», ακόμα και «αποκαρδιωτική», αλλά και το τέλος του λόγου στο οποίο οι τεθλιμμένοι παρηγορούνται για την απώλεια τους είναι επίσης πολύ συμβατικό (32-37). Ωστόσο, οι ιστορίες των επώνυμων ηρώων, αν και είναι γνωστές στο αθηναϊκό κοινό, δεν παρουσιάζονται σε κανέναν άλλο *Επιτάφιο*.³⁶ Ενώ είναι πιθανόν να μην ευθύνεται ο Δημοσθένης για την πρωτοτυπία της αφηγηματικής ένταξης αυτών των ιστοριών σ' έναν επιτάφιο λόγο, το γεγονός ότι τις παραθέτει στο λόγο του, είναι αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής. Αυτή παρουσιάζεται να αποτελεί μια νέα και εφευρετική προσέγγιση που θα θεωρείο ξεχωριστή από τους ανθρώπους που άκουγαν επικήδειους κάθε χρόνο.

5.5. Το περιεχόμενο του *Επιτάφιου* του Δημοσθένη.

Ξεκινώντας το λόγο του, ο ρήτορας αναφέρει πως όταν η πόλη αποφάσισε να κάνει τη δημόσια ταφή των προκειμένων νεκρών, οι οποίοι φανέρωσαν την ανδρεία τους κατά τη διάρκεια του πολέμου, και ανέθεσε σ' αυτόν να εκφωνήσει τον καθιερωμένο λόγο για εκείνους, σκέφτηκε αμέσως με ποιο τρόπο θα μπορούσε να τους αποδώσει το εγκώμιο που τους αξίζει. Ενώ όμως εξέταζε το ζήτημα, ανακάλυψε πως αυτό είναι αδύνατο. Διότι αυτοί που αφήφισαν την επιθυμία για ζωή, η οποία υπάρχει έμφυτη σε όλους τους ανθρώπους και προτίμησαν να έχουν έναν δοξασμένο θάνατο και να μη δουν την Ελλάδα δυστυχημένη, κατά τη διάρκεια του βίου τους, έχουν αφήσει στους ζωντανούς ως κληρονομιά την ανδρεία τους, την οποία κανείς δεν μπορεί να ξεπεράσει με τη βοήθεια των λόγων. Οπότε, στο ρήτορα φαίνεται σωστό να πραγματευτεί αυτό το ζήτημα, όπως έκαναν και οι παλαιότεροι που μίλησαν από τη συγκεκριμένη θέση. Μπορεί ο καθένας να καταλάβει την ιδιαίτερη μέριμνα που δείχνει η πόλη για τους πεσόντες στον πόλεμο και από άλλα πράγματα, αλλά ιδίως από τον σχετικό νόμο, σύμφωνα με τον οποίο, εκλέγεται αυτός που θα εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο, κατά τη διάρκεια της δημόσιας ταφής. Γιατί η πόλη αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι που διαθέτουν αρετή, αδιαφορούν για την απόκτηση χρημάτων και τις απολαύσεις του βίου και επιθυμούν μόνο την αρετή και το εγκώμιο, και σκέφτηκαν ότι πρέπει να τους αποδίδονται τιμές με λόγους που θα τους εξασφαλίσουν όσο δυνατόν περισσότερη αρετή και περισσότερο έπαινο, για να τους αποδοθεί και στο θάνατο, η ίδια καλή φήμη που τους είχε αποδοθεί και κατά τη διάρκεια της ζωής. Αν, λοιπόν, ο Δημοσθένης θεωρούσε ότι οι προκειμένοι νεκροί απ' όλες τις αρετές διέθεταν μόνο την ανδρεία, θα επαινούσε μονάχα την ανδρεία τους και δεν θα

³⁶ Thomas, R. (1989) *Oral tradition and written record in Classical Athens*. Cambridge University Press. p. 210.

αναφερόταν στις υπόλοιπες αρετές. Καθώς όμως αυτοί οι νεκροί διέθεταν καλή καταγωγή και σωστή ανατροφή και επιπλέον διεξήγαγαν και βίο που επιδίωκε την τιμή, οπότε δικαιολογημένα υπήρξαν σωστοί άνθρωποι, ο ρήτορας θα αισθανόταν ντροπή αν αποδεικνυόταν ότι παρέλειψε κάποια από τις αρετές τους.

Η καλή καταγωγή των πεσόντων είναι αναγνωρισμένη εδώ και πολύ καιρό απ' όλους τους ανθρώπους. Γιατί δεν είναι δυνατόν να αναγάγουμε την προσωπικότητα του κάθε νεκρού ξεχωριστά στον πατέρα και στους προγόνους του, αλλά συνολικά στην κοινή τους πατρίδα, της οποίας υπήρξαν αυτόχθονες κάτοικοι, όπως όλοι γνωρίζουν. Συνεπώς, είναι οι μοναδικοί άνθρωποι που κατοίκησαν εκεί που γεννήθηκαν και παρέδωσαν την πατρίδα στους απογόνους τους. Οπότε είναι δίκαιο να θεωρήσει κάποιος ότι όσοι ήρθαν ως επήλυδες στις πόλεις και ονομάστηκαν πολίτες αυτών των πόλεων, είναι σαν υιοθετημένα παιδιά, ενώ αυτοί οι πεσόντες, είναι γνήσιοι πολίτες της πατρίδας τους, εξαιτίας της καταγωγής τους. Ακόμη, το γεγονός ότι οι καρποί με τους οποίους τρέφονται οι άνθρωποι, εμφανίστηκαν πρώτα στους Αθηναίους, αποδεικνύει ότι αυτή γη υπήρξε η μητέρα των προγόνων τους. Διότι όλα όσα ταυτόχρονα γεννούν, θρέφουν τα τέκνα τους, κατά την επιταγή της φύσης. Έτσι ακριβώς έκανε και η γη των Αθηναίων (1-5).

Τέτοια είναι η τιμή της γέννησης που ανήκει στους προγόνους αυτών των ανδρών διαμέσου των αιώνων. Όσον αφορά το κουράγιο και τα άλλα στοιχεία της αρετής τους, ο Δημοσθένης δηλώνει ότι θα αποφύγει να επαναλάβει όλη την ιστορία τους, διότι δεν επιθυμεί να προσθέσει ακατάλληλο μάκρος στο λόγο του. Ωστόσο, για γεγονότα που αξίζει να τα ακούσουν πάλι όσοι ήδη τα γνωρίζουν, αλλά και όσοι δεν τα ξέρουν θα τους προσφέρει ωφέλεια να τα ακούσουν, γεγονότα μεγάλης ισχύος που προσφέρουν έμπνευση και δεν θα βαρύνουν το λόγο με ανιαρότητα, αυτά θα προσπαθήσει να παραθέσει συνοπτικά. Για τους προγόνους της παροντικής γενιάς, για τους πατέρες τους και για όσους έφεραν το όνομα αυτών κατά τον παρελθοντικό χρόνο, με το οποίο αυτοί αναγνωρίζονται απ' όσους ανήκουν στη φυλή, πρέπει να ειπωθεί ότι ποτέ δεν αδίκησαν κανέναν άνθρωπο, μήτε Έλληνα, μήτε βάρβαρο. Αλλά αντίθετα, αποτελούσε μέρος της περηφάνιας τους να είναι πραγματικά αγαθοί και ακριβοδίκαιοι και με το να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους, κατάφεραν πολλά και ευγενή κατορθώματα. Έτσι, επικράτησαν ενάντια στις Αμαζόνες και τις έδιωξαν πίσω από τον Φάση ποταμό και νίκησαν το πλήθος που κατέφθασε υπό τις διαταγές του Ευμόλπου και πολλούς άλλους εχθρούς τους οδήγησαν, όχι μόνο μακριά από τη γη τους, αλλά και μακριά από τους τόπους όλων των άλλων Ελλήνων. Επιπλέον, ονομάστηκαν σωτήρες των παιδιών του Ηρακλή, ο οποίος ήταν ο σωτήρας όλης της υπόλοιπης ανθρωπότητας, όταν αυτά έφτασαν ως ικέτες δραπετεύοντας από τον Ευρυσθέα. Επιπροσθέτως, σε όλες αυτές και ακόμα περισσότερες ευγενικές πράξεις πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι δεν επέτρεψαν να μην λάβουν χώρα οι νόμιμες τελετές για τους νεκρούς, όταν ο Κρέοντας απαγόρευσε την ταφή των επτά επί Θήβας.

Γι' αυτά τα μυθικά κατορθώματα έχουν ειπωθεί πολλές και όμορφες ιστορίες, αφού οι ποιητές και οι πεζογράφοι τα ανέδειξαν ως θέματα της τέχνης τους. Ο ρήτορας στη συνέχεια αναφέρεται σε όσα είναι πιο πρόσφατα και γι' αυτό δεν έχουν ακόμη υμνηθεί από τους ποιητές. Οι Αθηναίοι λοιπόν μόνοι τους απέκρουσαν δύο φορές το στράτευμα που έστειλε όλη η Ασία τόσο στη στεριά, όσο και στην θάλασσα και οι Έλληνες χρωστούν τη σωτηρία τους σ' αυτούς που αντιμετώπισαν προσωπικά αυτόν τον κίνδυνο. Παρά το γεγονός ότι αυτό που θα πει ο ρήτορας έχει λεχθεί και πρωτύτερα από άλλους, δεν κρίνει σωστό να στερηθούν αυτοί οι ήρωες του πρέποντος και αρμόζοντος επαίνου. Γιατί είναι αναμενόμενο να κριθούν ανώτεροι από εκείνους που εξεστράτευσαν εναντίον της Τροίας, διότι ενώ εκείνοι που ήταν οι

καλύτεροι πολεμιστές από όλη την Ελλάδα κατόρθωσαν με μεγάλες δυσκολίες και μετά από δέκα χρόνια να καταλάβουν μια περιοχή της Ασίας, αυτοί μόνοι τους, το στράτευμα που είχε στείλει όλη η Ασία και το οποίο είχε νικήσει όλους τους προηγούμενους, όχι απλά το απέκρουσαν, αλλά του επέβαλλαν και τιμωρίες για όσα αδικήματα υπέστησαν όλοι οι άλλοι Έλληνες. Επίσης, εφόσον εμπόδισαν τις πλεονεκτικές τάσεις που αναδύθηκαν μεταξύ των Ελλήνων, ανέλαβαν προσωπικά όλους τους κινδύνους που προέκυψαν και συμπαρατάχθηκαν με το μέρος του δικαίου ωστόσο να φτάσουμε με το πέρασμα του χρόνου στην γενιά που σήμερα βρίσκεται στη ζωή. Ο ρήτορας θα προτιμήσει, αφού θυμίσει την καλή καταγωγή και τα σπουδαία κατορθώματα των προγόνων, άμεσα να μεταβεί σε όσα έκαναν οι προκείμενοι νεκροί, ώστε όπως ακριβώς διέθεταν καλή καταγωγή, έτσι να είναι κοινό και το εγκώμιο που θα τους απευθύνει, θεωρώντας ότι θα προσφέρει μεγαλύτερη ηδονή και στους δύο, αν μοιράζονταν την γενναιοψυχία τους, όχι μόνο λόγω της κοινής καταγωγής, αλλά και λόγω του επαίνου (9-12).

Στο μεταξύ, ο ρήτορας κρίνει αναγκαίο να διακόψει τη ροή της ομιλίας του για λίγο, πριν παραθέσει τα κατορθώματα των προκείμενων νεκρών, με το εκλιπαρήσει για την ευμενή διάθεση όσων έχουν γεννηθεί έξω από την Αθήνα. Γιατί αν σε μια δημόσια ταφή όριζαν τον ρήτορα υπεύθυνο για τα έξοδα ή του ζητούσαν ν' αναλάβει τη χορηγία ιππικών και αθλητικών αγώνων, θα φαινόταν καλύτερος στην εκτέλεση των πρόποντων, όμως επειδή ορίστηκε υπεύθυνος να εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο αυτών των ανδρών, φοβάται μήπως εξαιτίας της μεγάλης του προσπάθειας, πετύχει το αντίθετο από το πρόπον και δεν συντονίσει το ακροατήριο με τις διαθέσεις του. Γιατί τα πλούτη, η ταχύτητα και το σωματικό σθένος παρέχουν από μόνα τους μια καλύτερη θέση σ' αυτούς που τα διαθέτουν, και με βάση αυτά τα προσόντα υπερέχουν όσοι άνδρες τα κατέχουν, ακόμη και αν οι άλλοι δεν τους παραδέχονται. Αντίθετα, η πειστικότητα του λόγου για να καταφέρει να είναι αποτελεσματική, χρειάζεται την ευμενή διάθεση του ακροατηρίου και αν αυτή υπάρχει, ο λόγος, ακόμη και αν είναι μέτριος, προσφέρει τιμή και προσωπική ευχαρίστηση. Αν όμως δεν υπάρχει ευμένεια από το ακροατήριο, ο λόγος προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα, ακόμη και αν ένας ρήτορας καταφέρει να εκφραστεί επιδέξια. Ενώ ο εκφωνητής έχει να πει πολλά, απ' όσα κατόρθωσαν οι προκείμενοι νεκροί, και ο ίδιος βρίσκεται πλέον πολύ κοντά σ' αυτά τα ανδραγαθήματα, δυσκολεύεται και δεν ξέρει πώς ν' αρχίσει την εξιστόρησή τους. Διότι πρέπει όλα να παρουσιαστούν συγχρόνως και σε μία περίπτωση και τον δυσκολεύουν στην επιλογή τους. Ωστόσο, θα προσπαθήσει ν' ακολουθήσει την ίδια σειρά στο λόγο του, την οποία ακολούθησαν και οι πεσόντες κατά τη διάρκεια του βίου τους (13-15).

Αυτοί λοιπόν διέπρεπαν από τη μικρή τους ηλικία σε κάθε είδος μόρφωσης, καθώς επιδίδονταν στις ασκήσεις που ταίριαζαν στην ηλικία τους και ήσαν ευχάριστοι προς όλους όσους έπρεπε, στους γονείς, στους φίλους και στα άλλα οικεία πρόσωπα. Γι' αυτό το λόγο, η ανάμνηση των ζωντανών, τώρα που αναγνωρίζει τα ίχνη των πεσόντων, στρέφεται προς αυτούς που πενθούν και κορυφώνει τη λύπη τους, καθώς τους θυμίζει τις αρετές που έβλεπαν σε εκείνους. Όταν εκείνοι έφτασαν στην ανδρική ηλικία, φανέρωσαν την έξοχη φύση τους όχι μόνο στους συμπολίτες τους, αλλά σε όλους τους ανθρώπους. Διότι αρχή κάθε αρετής είναι η σύνεση και τέρμα της είναι η ανδρεία. Με την πρώτη εξετάζεται τι πρέπει ναπραχθεί και με τη δεύτερη σώζεται ο καθένας. Και στα δυο αυτά προτερήματα οι προκείμενοι νεκροί κατάφεραν να διακριθούν. Γιατί αν έκανε την εμφάνιση του ένας κίνδυνος που απειλούσε όλους τους Έλληνες, πρώτοι εκείνοι τον αντιλαμβάνονταν και έκαναν έκκληση σε όλους τους Έλληνες για τη σωτηρία τους. Ενώ ήταν ακόμα δυνατόν να σταματήσουν τη συμφορά, χωρίς ν' αντιμετωπίσουν κινδύνους, οι υπόλοιποι Έλληνες στάθηκαν

τυφλοί και δειλοί και δεν την έβλεπαν ή προσποιούνταν ότι δεν την έβλεπαν. Αφότου όμως πειθάρχησαν, αποφάσισαν να δράσουν. Τότε, οι προκείμενοι νεκροί παραμέρισαν κάθε μνησικακία και τέθηκαν επικεφαλής τους δίνοντας τα πάντα με προθυμία και σώματα και χρήματα και συμμάχους. Αφιερώθηκαν στον αγώνα και δεν λογάριασαν ούτε την ζωή τους (16-18).

Όταν γίνεται μια μάχη, συμβαίνει από ανάγκη, άλλοι να ηττώνται και άλλοι να νικούν. Και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, εκείνοι που πέφτουν νεκροί στο πεδίο της μάχης, δεν μετέχουν της ήττας, αλλά νικούν και οι δύο. Γιατί η νίκη ανάμεσα στους ζωντανούς κρίνεται ανάλογα με την εύνοια της τύχης. Αλλά εκείνο το οποίο πρέπει ο καθένας να προσφέρει για την επιτυχία της νίκης, κάθε νεκρός το έπραξε από τη θέση του. Αν και ήταν θνητός, όταν συνάντησε το μοιραίο, το έπαθε από την τύχη, η ψυχή του όμως δεν γνώρισε την ήττα. Το γεγονός ότι οι εχθροί δεν εισέβαλαν στην Αθήνα, εκτός από την απεισκευσία τους, οφείλεται και στην ανδρεία των προκείμενων νεκρών. Γιατί εκείνοι, αφού γνώρισαν πως είναι ο αγώνας, όταν γίνεται σώμα με σώμα με αυτούς τους άνδρες, δεν θέλησαν να αναλάβουν νέο αγώνα εναντίον τους, διότι κατανόησαν ότι θα συναντήσουν το ίδιο θάρρος, αλλά δεν ήταν βέβαιοι ότι θα βρουν και την ίδια τύχη. Μέγιστη απόδειξη αυτής της αλήθειας είναι η ειρήνη που επακολούθησε. Γιατί δεν είναι δυνατόν να ειπωθεί ότι ο επικεφαλής των εχθρών δεν αποφάσισε να κλείσει την ειρήνη από κίνητρα περισσότερο πραγματικά και ένδοξα για τους Αθηναίους. Αφού θαύμασε την ανδρεία των ένδοξων αυτών ανδρών, προτίμησε να γίνει φίλος των συμπολιτών τους, παρά να αντιμετωπίσει εκ νέου τον κίνδυνο (19-20).

Αν κάποιος ήθελε να ρωτήσει τους εχθρούς που πολέμησαν τους Αθηναίους μαχητές, αν νομίζουν ότι οφείλουν τη νίκη τους στην ίδια τους την αξία ή σε κάποιο παράδοξο ή φοβερό χτύπημα της μοίρας και στην τόλμη του έμπειρου αρχηγού τους, κανείς από αυτούς δεν θα ήταν τόσο αναίσχυντος και θρασύς, ώστε να διεκδικήσει για τον εαυτό του αυτή τη νίκη. Εξάλλου σε ένα γεγονός του οποίου η έκβαση κρίθηκε από την τύχη, είναι ανάγκη να απαλλάξει κάποιος από την κατηγορία της δειλίας τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους, οι οποίοι ήταν βέβαια άνθρωποι. Το γεγονός ότι ο αρχηγός των εχθρών υπερφαλάγγισε την θηβαϊκή πτέρυγα που είχε ταχθεί απέναντι του, δεν οφείλεται ούτε στους Μακεδόνες, ούτε στους Αθηναίους. Εάν υπάρχει κάποιος που θα έπρεπε να κατηγορηθεί γι' αυτό, αυτοί είναι οι Θηβαίοι, οι οποίοι ετάχθηκαν απέναντι του. Γιατί οι Θηβαίοι αν και υποστηρίχθηκαν από στρατό που διέθετε αήτητη ψυχή, ανίκανο να υποχωρεί και με απaráμιλλη αγάπη προς τη δόξα, δεν μπόρεσαν να επωφεληθούν από τα τόσα πλεονεκτήματα του. Και αλλού οι απόψεις μπορεί να διχαστούν, εκείνο όμως, το οποίο έχει γίνει φανερό σε όλους τους ανθρώπους, είναι ότι η ελευθερία όλης της Ελλάδας είχε τη σωτηρία της στην ψυχή αυτών των γενναίων ανδρών. Επειδή όμως το πεπρωμένο τους άρπαξε, έπαψε και κάθε αντίσταση της Ελλάδας. Και μακάρι κανένας να μη φθονήσει αυτά τα λόγια, αλλά κάποιος θα έλεγε όντως την αλήθεια, αν έλεγε ότι η ψυχή της Ελλάδας ήταν η ανδρεία αυτών των νεκρών. Διότι μόλις οι ψυχές άφησαν τα σώματα τους, έσβησε και η τιμή της Ελλάδας. Γιατί όπως αν κάποιος ήθελε να αφαιρέσει από τον κόσμο τον ήλιο, θα γινόταν η υπόλοιπη ζωή μας πολύ δύσκολη και άθλια, έτσι και μετά το θάνατο αυτών των πολεμιστών, η παλαιά δόξα της Ελλάδας έπεσε στο σκοτάδι και γνώρισε μεγάλη δυσφήμιση (21-24).

Είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι πολλές επιρροές βοήθησαν αυτούς τους άνδρες να γίνουν αυτοί που έγιναν, αλλά δεν πρέπει να αποδίδεται λιγότερη σημασία στην αρετή τους που κατά κύριο λόγο προέκυψε από τη μορφή του αθηναϊκού πολιτεύματος. Γιατί τα απολυταρχικά πολιτεύματα, όπου η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των λίγων, προκαλούν φόβο στους πολίτες τους και αποτυγχάνουν να τους

δημιουργήσουν την αίσθηση της αιδούς. Επομένως, όταν έρχεται η δοκιμασία του πολέμου, ο καθένας απερίσκεπτα σπεύδει για να σώσει τη ζωή του γνωρίζοντας ότι αν επιτύχει να καθησυχάσει τους αφέντες του με δώρα ή με άλλες ευγένειες, ακόμη και αν είναι ένοχος για την πιο απεχθή συμπεριφορά, θα γλιτώσει μόνο με μία ελαφριά μομφή. Οι δημοκρατίες ωστόσο διαθέτουν πολλά άλλα και ευγενή χαρακτηριστικά και κυρίως ότι είναι αδύνατο να απομακρυνθεί απ' αυτές η ελευθερία του λόγου που εξαρτάται από τη δυνατότητα να λέει κανείς την αλήθεια και να την εκθέτει. Γιατί είναι αδύνατο για αυτούς που έχουν διαπράξει μια ντροπιαστική πράξη να καθησυχάσουν όλους τους πολίτες. Ακόμη και όταν ένα άτομο εκθέσει την πρέπουσα επίπληξη, θα κάνει τον ένοχο να ταραχτεί. Επιπλέον, και όσοι δεν θα έλεγαν ποτέ ούτε μια λέξη κατηγορίας, θα αισθάνονταν ευχαρίστηση αν άκουγαν κάποιον άλλον να την εκθέτει. Γιατί από το φόβο μιας τέτοιας καταδίκης, όλοι αυτοί οι άνδρες, όπως ήταν αναμενόμενο, εξαιτίας της αιδούς και με τη σκέψη παρόμοιων μομφών, με ανδρεία αντιμετώπισαν την απειλή που ήρθε από τους εχθρούς τους και διάλεξαν έναν ευγενή θάνατο, παρά μια ζωή γεμάτη ντροπή (25-26).

Οι λόγοι που κινητοποίησαν αυτούς τους άνδρες τόσο ατομικά, όσο και συλλογικά, και τους ώθησαν να επιλέξουν τον ευγενή θάνατο έχουν απαριθμηθεί: ήταν η γέννηση, η παιδεία, η συνήθεια σε υψηλά επίπεδα συμπεριφοράς και οι βασικές αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Τα κίνητρα όμως που τους ώθησαν να φανούν ιδιαίτερα γενναίοι εξαρτώνται από τις φυλές στις οποίες ανήκαν. Όλοι οι Ερεχθίδες γνωρίζουν καλά ότι ο Ερεχθέας, απ' τον οποίο πήραν το όνομα τους, για τη σωτηρία αυτής της γης θυσίασε τις κόρες του, τις οποίες αποκαλούσαν Υακινθίδες, και έτσι εξάλειψε τη γενιά του. Γι' αυτό, οι προκείμενοι νεκροί θεώρησαν ότι αφού εκείνος που καταγόταν από τους αθάνατους νεκρούς, θυσίασε τα πάντα για τη απελευθέρωση της γενέτειρας του, εκείνοι θα ήταν να θεωρήσουν ότι το δικό τους θνητό σώμα έχει μεγαλύτερη αξία από την αθάνατη δόξα. Ούτε οι Αιγείδες αγνοούσαν ότι ο Θησεάς, ο γιος του Αιγέα, ήταν αυτός που εγκαθίδρυσε για πρώτη φορά την ισότητα στην πολιτεία. Γι' αυτό θεώρησαν ότι θα ήταν ένα αποτρόπαιο πράγμα να διαψεύσουν τις αρχές αυτού του προγόνου και προτίμησαν να πεθάνουν, παρά μέσω της αγάπης τους για ζωή να επιβιώσουν ανάμεσα στους Έλληνες και με χαμένη αυτήν την ισότητα. Οι Πανδιονίδες κληρονόμησαν την παράδοση της Πρόκνης και της Φιλομήλας, των θυγατέρων του Πανδίωνα, που εκδικήθηκε τον Τηρέα για το έγκλημα του εναντίον τους. Γι' αυτό, οι απόγονοι τους αποφάσισαν ότι η ζωή δεν θα είχε αξία αν παρακινημένοι από την ίδια οργή δεν αποδείκνυαν ότι είχαν το ίδιο σθένος με αυτές τις γυναίκες, όταν ήρθαν αντιμετώπι με την ίδια προσβολή που είδαν να διαπράττεται εναντίον της Ελλάδας. Οι Λεοντίδες είχαν ακούσει τις ιστορίες που αφορούσαν τις κόρες του Λέοντα που προσέφεραν τον εαυτό τους σαν θυσία για χάρη της πατρίδας τους. Έτσι λοιπόν, όταν τέτοιο θάρρος επιδείχθηκε από αυτές τις γυναίκες, αυτοί όντας άνδρες θεώρησαν ως ένα αποτρόπαιο πράγμα να δείξουν ότι κατείχαν λιγότερη γενναιότητα. Οι Ακαμαντίδες δεν απέτυχαν να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις επικές ιστορίες του Ομήρου, όπου αναφέρεται ότι ο Ακάμας έπλευσε στην Τροία για χάρη της μητέρας του Αίθρας. Εφόσον αυτός αντιμετώπισε κάθε κίνδυνο προκειμένου να σώσει την ίδια του τη μητέρα, πώς δεν θα δέχονταν αυτοί οι άνδρες να αντιμετωπίσουν κάθε κίνδυνο για να σώσουν όλους τους γονείς τους που βρίσκονταν στην πατρίδα; (27-29);

Δεν ξέφυγε από τους Οινηείς ότι η Σεμέλη ήταν η κόρη του Κάδμου και από αυτή γεννήθηκε κάποιος που θα ήταν ιεροσυλία ο ρήτορας να τον ονομάσει μπροστά σ' αυτόν τον τάφο³⁷ και απ' αυτόν γεννήθηκε ο Οινέας που υπήρξε ο ιδρυτής αυτής της

³⁷ Εδώ ο ρήτορας εννοεί τον Διόνυσο που σαν ολύμπιος θεός δεν μπορούσε να σχετιστεί με το θάνατο.

φυλής. Αφού ο επαπειλούμενος κίνδυνος ήταν κοινός και για τα δύο κράτη, θεώρησαν ότι και για τα δύο έπρεπε να υπομείνουν την αγωνία μέχρι το τέλος.³⁸ Οι Κεκροπίδες γνώριζαν ότι ο γενάρχης τους φημολογείτο ότι ήταν μισός δράκος και μισός άνθρωπος και ότι κατανοούσε τα πάντα σαν άνθρωπος, αλλά διέθετε τη δύναμη ενός δράκου. Έτσι, υπέθεσαν ότι ήταν χρέος τους να κατορθώσουν ισάξια ανδραγαθήματα. Οι Ιπποθοωντίδες γνώριζαν για το γάμο της Αλόπης, από τον οποίο γεννήθηκε ο Ιπποθόωντας και γνώριζαν επίσης ποιος ήταν ο μυθικός τους γενάρχης. Εξαιτίας της γενιάς τους, θεώρησαν ότι έπρεπε να πραγματοποιήσουν κατορθώματα άξια των προγόνων τους. Δεν ξέφυγε από τους Αιαντίδες το γεγονός ότι ο Αίαντας, όταν του αφαίρεσαν την τιμή της ανδρείας του, δε θεώρησε άξιο να συνεχίσει να ζει. Όταν ο θεός έδινε σε κάποιον άλλο τιμή για την ανδρεία του, με μιας εκείνοι θεώρησαν ότι πρέπει να πεθάνουν για να απωθήσουν τους εχθρούς τους και να μην υποφέρουν οι ίδιοι τον ατιμασμό. Οι Αντιοχίδες ακόμη γνώριζαν πως ο Αντίοχος ήταν ο γιος του Ηρακλή. Έτσι και αυτοί θεώρησαν πως έπρεπε ή να ζήσουν με τις τιμές που ταίριαζαν στην κληρονομιά τους ή να πεθάνουν με ευγενή θάνατο (30-31).

Οι ζωντανοί που έμειναν πίσω είναι αξιολύπητοι καθώς στερήθηκαν τέτοιους άνδρες, η πατρίδα είναι πια έρημη και γεμάτη από δάκρυα και πένθος. Αλλά οι νεκροί είναι ευδαίμονες, αν σκεφτεί κάποιος δίκαια. Γιατί αυτοί, σε αντάλλαγμα της σύντομης ζωής τους άφησαν πίσω τους τη δόξα που είναι αθάνατη και θα αποτελεί παρηγοριά για τα παιδιά και τους γονείς τους που θα ζήσουν το υπόλοιπο του βίου τους τιμημένοι. Οι νεκροί δεν θα νοσήσουν πια από αρρώστιες και θα είναι απρόσβλητοι από τις στενοχώριες, ενώ τυγχάνουν μεγαλοπρεπούς ταφής. Γιατί αυτούς που η πατρίδα θάπτει με επαίνους, τους οποίους ποθούν όλοι οι άλλοι, πώς να μη τους θεωρήσει κανείς ευτυχείς; Εύλογα θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτοί οι νεκροί κάθονται δίπλα στους θεούς του Άδη και στην ίδια σειρά στη νήσο των Μακάρων με όλους τους υπόλοιπους ανδρείους. Αν και είναι δύσκολο να ανακουφίσει κανείς με τα λόγια αυτές τις συμφορές, πρέπει να γεμίζουμε τις ψυχές μας με παρηγορητικούς λόγους γνωρίζοντας ότι αυτοί οι νεκροί άνδρες είχαν σταθερή τύχη και στη ζωή και στο θάνατο. Γιατί αυτά τα συναισθήματα στολίζουν εξαιρετικά τους νεκρούς και φέρνουν τιμή και στην πόλη, αλλά και στους ζωντανούς. Μπορεί η απώλεια αυτών των ανδρών να είναι λυπηρή για τους γονείς τους, αλλά αυτοί θα έχουν την ευχαρίστηση να βλέπουν την πόλη να τιμά αιωνίως τα παιδιά τους, σαν να ήταν αθάνατα. Και είναι λυπηρό για τα παιδιά των νεκρών που θα ζήσουν ορφανά, αλλά είναι καλό που θα κληρονομήσουν τη δόξα των πατέρων τους. Και για αυτό το λυπηρό γεγονός ευθύνεται η τύχη, στην οποία πρέπει να υποκύπτουμε εφόσον είμαστε άνθρωποι. Εκείνο όμως που είναι τίμιο και καλό προέρχεται από την επιλογή των ανθρώπων που επιθυμούν να πεθαίνουν ενδόξως. Ο ρήτορας δηλώνει στο τέλος πως το μόνο που θέλησε να πει είναι η αλήθεια και καλεί τους ακροατές, αφού θρηγήσουν και πράξουν όσα είναι δίκαια και νόμιμα, να αποσυρθούν (32-37).³⁹

5.6. Το γλωσσικό ύφος του Δημοσθένη.

Το ύφος του Δημοσθένη κατάφερνε να συνδυάσει τις αρετές των παλαιότερων αρχαιζόντων ρητόρων μ' αυτές των νεότερων που χρησιμοποιούσαν απλή και

³⁸ Ο Δημοσθένης εδώ εννοεί ότι οι Οινηείς ένωσαν υπόχρεοι να πολεμήσουν για τη Θήβα της οποίας ιδρυτής ήταν ο Κάδμος, αλλά και για την Αθήνα ένας εκ των ηρώων της οποίας ήταν ο Οινέας.

³⁹ Demosthenes (n.d.) *Funeral Speech*. Perseus Digital Library. Tufts University. Ανακτήθηκε από: www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc...01...

κατανοητή γλώσσα. Αν και τη σύνθεση αυτών των τάσεων την είχε επιτύχει και ο Ισοκράτης νωρίτερα απ' αυτόν, ο Δημοσθένης με τις εξαιρετικές πνευματικές του ικανότητες μπόρεσε να συνδυάσει την υφολογική τελειότητα με την παραστατικότητα και την συνεχή εναλλαγή στον ρυθμό και στον τόνο. Έτσι δημιούργησε μια εξαιρετικά νευρώδη και ζωνρή γλώσσα. Χρησιμοποιούσε την καθαρή αττική διάλεκτο. Ο λόγος του διανθιζόταν με μεταφορικές έννοιες, εικόνες και υπερβολές που του προσδίδουν μοναδικότητα. Το ύφος του υπήρξε λιτό και πυκνό, δίχως καμία περιττολογία. Ο Δημοσθένης έκανε λόγο για να πείσει, όχι για να ωραιολογήσει και τα επιχειρήματα του ήταν ρωμαλέα, ενώ διατάσσονταν σε αυστηρά λογική τάξη. Εξέφραζε με μεγάλη δεξιότητα το εσωτερικό του πάθος που τελικά τον ανέδειξε ως τον κορυφαίο των ρητόρων. Διότι η ένταση του δεν ήταν χαμηλή όπως του Αισχύνου ή προσωπική όπως του Κικέρωνα, αλλά πήγαζε από το μοναδικό του ήθος. Αυτό του χάρισε αντικειμενική ποιότητα και ιστορική προέκταση, καθώς συνοδευόταν από γενναίους στοχασμούς.⁴⁰

5.7. Το μήνυμα του *Επιτάφιου* του Δημοσθένη: η τόνωση της αστικής υπερηφάνειας.

Δεν έχουμε στη διάθεση μας αποσπάσματα από επικήδειο λόγο που είχε εκφωνηθεί για τους πεσόντες μιας χαμένης μάχης. Σε κάθε περίπτωση, η προσεκτική προσέγγιση του Δημοσθένη σχετικά με την ήττα από τον Φίλιππο και η αναφορά του στη μυθολογική παρακαταθήκη των Αθηνών, δεν αποτελούν ζητήματα που θα ωθούσαν κάποιον να καταψηφίσει την πατρότητα του έργου. Αντί να απορρίπτουμε αυτά τα στοιχεία ως ανιαρά, μη ευφάνταστα και μη αυθεντικά, θα έπρεπε ίσως να τα θεωρούμε ως τη μόνη πιθανή λύση στην αβεβαιότητα της θέσης του Δημοσθένη. Το παρόν ήταν καταστροφικό και το μέλλον δεν ενέπνεε πολλές ελπίδες. Το να γιορτάσει το μυθικό παρελθόν ήταν ίσως ο μόνος τρόπος να δώσει την Αθήνα πίσω στους Αθηναίους και να τους επιτρέψει να αισθανθούν ξανά μια αστική υπερηφάνεια. Αν ο επιτάφιος λόγος ήταν ένα σημαντικό εργαλείο στην οικοδόμηση της αστικής ταυτότητας, η χρήση του ως τέτοιο, δεν θα μπορούσε να υποτιμηθεί εν τω μέσω μιας κρίσης σαν αυτή που περνούσαν τότε οι Αθηναίοι. Κατά καιρούς έχει παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο *Επιτάφιος* του Δημοσθένη σκοπεύει να κάνει ακριβώς αυτό και γι' αυτό το λόγο προσαρμόζει ένα καινούριο ταιριαστό εργαλείο: τις ιστορίες των επώνυμων ηρώων. Αυτό το στοιχείο μας μαρτυρά πόσο απαραίτητο ήταν εκείνη τη χρονική στιγμή να ενδυναμωθεί ο σύνδεσμος μεταξύ του παρόντος και του ηρωικού παρελθόντος, ακόμα και όταν ο ρήτορας έδινε έμφαση στη σπουδαιότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος και στη θέση των πολιτών εντός της κοινωνίας σε μία αιώνια και παρηγορητική αφηγηματική πορεία. Σύμφωνα με την Loraux, το μυθικό παρελθόν ενώνεται με την ανδρεία των συγχρόνων και η παραδοσιακή ιστορία χρησιμοποιείται για να υπενθυμίσει στους ανθρώπους την αξία τους. Έτσι, δημιουργείται μια ατμόσφαιρα σταθερότητας και αστικής υπερηφάνειας που ήταν απαραίτητη για την Αθήνα εκείνης της περιόδου. Αυτός μοιάζει να είναι ο κύριος σκοπός του Δημοσθένη, καθ' όλη τη διάρκεια του λόγου του.⁴¹

⁴⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός Ελληνισμός*, (1972). Τόμος Γ'1. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. σ. 564.

⁴¹ Kamphorst, S. (2014) A funeral to Remember: The imagined past of the Athenian funeral oration as a source of resilience. *Acta Historica. Jaargang 3 nummer 3*. p. 13.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Ο *Επιτάφιος* του Υπερείδη.

6.1. Τα ιστορικά γεγονότα που έδωσαν αφορμή να γραφτεί ο λόγος.

Ο *Επιτάφιος* λόφος του Υπερείδη εκφωνήθηκε το 322 π.Χ. για να τιμήσει τους πεσόντες του Λαμιακού πολέμου. Το 323 π.Χ. έφτασε στην πόλη των Αθηνών η είδηση ότι ο Μέγας Αλέξανδρος είχε φύγει από τη ζωή. Η πόλη ξεσηκώθηκε γιατί η στιγμή κρίθηκε ως κατάλληλη για να ανακτήσουν και πάλι οι Αθηναίοι την πολιτική τους ανεξαρτησία, αλλά και τον ηγεμονικό ρόλο που πάντα διαδραμάτιζαν στην πολιτική σκηνή του ελληνικού χώρου. Κινήσεις κατά των Μακεδόνων έγιναν και σε άλλα μέρη (π.χ. στη Ρόδο).

Όταν εκτυλίσσονταν αυτά τα γεγονότα, ο Υπερείδης ήταν ο ηγέτης της αντιμακεδονικής παράταξης και έτσι βρέθηκε στο κέντρο μιας μεγάλης κινητοποίησης. Ο ίδιος λοιπόν έκανε περιοδείες με σκοπό να βρει συμμάχους, συναντήθηκε με τον Δημοσθένη, με τον οποίο και συμφιλώθηκε, ενώ συμφώνησε να γίνει ο Λεωσθένης αρχηγός του στρατού. Η γενική επιθυμία των Αθηναίων για εξέγερση κάλυψε κάποιες διαφορετικές φωνές που ακούστηκαν στην πόλη, όπως αυτή του Φωκίωνα. Το ρεύμα της εξέγερσης βρήκε ανταπόκριση σε αρκετές πόλεις της νότιας Ελλάδας και έτσι σύντομα δημιουργήθηκε ένας αντιμακεδονικός συνασπισμός. Πρέπει να αναφέρουμε πως σ' αυτόν τον συνασπισμό συμμετείχαν λαοί και πόλεις που είχαν στενούς δεσμούς με τους Μακεδόνες (π.χ. οι Μολοσσοί).

Η πρώτη φάση του πολέμου υπήρξε επιτυχημένη για τον συνασπισμό. Ο Λεωσθένης κατάφερε να νικήσει τον Αντίπατρο, ο οποίος αφού περικυκλώθηκε και χωρίς να μπορεί να διαφύγει, αποκλείστηκε στη Λαμία. Ο Αθηναίος στρατηγός απέρριψε τις ειρηνικές προτάσεις του Αντίπατρου και του ζήτησε να παραδοθεί άνευ όρων. Έτσι ξεκίνησε την πολιορκία. Η παράδοση του Αντίπατρου ήταν σχεδόν βέβαιη, όταν σε μια μικροσυμπλοκή ο Λεωσθένης σκοτώθηκε. Αυτό το γεγονός άλλαξε την κατάσταση. Τη θέση του νεκρού στρατηγού πήρε ο Αντίφιλος, ενώ ο Αντίπατρος έλαβε ενισχύσεις από τον Λεοννάτο που έφερε 20.000 πεζούς και 1.500 ιππείς. Οι θαλάσσιες επιτυχίες των Μακεδόνων ενάντια στους Αθηναίους οριστικοποίησαν την αλλαγή των συνθηκών. Επιπλέον, όταν ο Κρατερός έφτασε στη Θεσσαλία και ένωσε το στράτευμα του με αυτό του Αντίπατρου, οι μακεδονικές δυνάμεις υπερίσχυσαν κατά πολύ σε αριθμό. Η τελική μάχη έλαβε χώρα στην Κρανώνα, το θέρος του 322 π.Χ. Η αθηναϊκή ήττα και η διάλυση του αντιμακεδονικού συνασπισμού, έδωσε τη δυνατότητα στον Αντίπατρο να επιβάλλει σκληρούς όρους, καθώς βρισκόταν σε θέση ισχύος. Λίγο αργότερα έφυγε από τη ζωή ο Δημοσθένης, αλλά και ο ίδιος ο Υπερείδης.

Πριν τα παραπάνω γεγονότα λάβουν την τελική τους έκβαση, μετά το θάνατο του στρατηγού Λεωσθένη που είχε χαρίσει στην πόλη των Αθηνών τις πρώτες επιτυχίες, τελέστηκε στην πόλη, κατά το έθιμο, η δημόσια ταφή των νεκρών (322 π.Χ.) Η εκφώνηση του *Επιτάφιου* λόγου ανατέθηκε στον Υπερείδη, ο οποίος συνέθεσε ένα από τα σπουδαιότερα έργα του.⁴²

⁴² Υπερείδης (1997) *Άπαντα*. Εισαγωγή-μετάφραση – σχόλια: Φιλολογική ομάδα Κάκτου. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», 398. Αθήνα: Κάκτος, σ. 147-148.

6.2. Η πατρότητα του λόγου.

Οι περισσότεροι ερευνητές δεν αμφιβάλλουν για το γεγονός ότι ο *Επιτάφιος* λόγος που μας σώζεται είναι όντως του Υπερείδη. Θεωρούν μάλιστα ότι ίσως είναι ο μόνος αυθεντικός επιτάφιος λόγος που διαθέτουμε και που σίγουρα εκφωνήθηκε.⁴³

6.3. Η δομή του *Επιταφίου* του Υπερείδη.

1. Προίμιο: Άξιος μάρτυρας για την ανδρεία των νεκρών μπορεί να υπάρξει μόνο ο χρόνος. Ο ρήτορας εκφράζει το φόβο του, μήπως και δεν καταφέρει να εκθέσει επάξια τα κατορθώματα των πεσόντων (1-3).
2. Κύριο θέμα:
 - α) Η αυτοχθονία των Αθηναίων (4-9)
 - β) Έπαινος του Λεωσθένη και των άλλων πεσόντων.
 - γ) Σύγκριση των πεσόντων με άλλους επιφανείς ήρωες του παρελθόντος και η ανωτερότητα των πρώτων (35-40)
3. Παραμυθία και επίλογος: Οι νεκροί πρέπει να θεωρούνται ευδαίμονες (41-43).

6.4. Οι αποκλίσεις του *Επιταφίου* του Υπερείδη από τη καθιερωμένη δομή των επιτάφιων λόγων.

Δεδομένου ότι το κείμενο του *Επιταφίου* του Υπερείδη διασώζεται σ' αποσπασματική μορφή, θ' ακολουθήσουμε την ανασυγκρότηση που επεξεργάστηκε ο Herrman. Σύμφωνα με την άποψη του, ο λόγος διαιρείται σε *προοίμιο* (κεφ. 1-3), σ' *έπαινο* (§§ 4-40) και σε *παραμυθία* (§§ 41-43).⁴⁴ Ο ίδιος διευκρινίζει ότι συνέταξε αυτό το διάγραμμα με βάση το γενικότερο δομικό σύστημα που παρατήρησε να διέπει όλους τους *Επιτάφιους* που έχουν διασωθεί.⁴⁵ Ήδη από την εισαγωγική φράση ο Υπερείδης πρωτοτυπεί, καθώς κάνει λόγο για τους μελλοντικούς επιτάφιους και όχι για εκείνους του παρελθόντος. Με τον τρόπο αυτό, αποκόπτεται από την παράδοση, τους δεσμούς με την οποία είχαν επισημάνει οι υπόλοιποι εκφωνητές επιταφίων. Εκείνοι δεν έκαναν αναφορά σε κανέναν από τους νεκρούς, σ' αντίθεση με τον Υπερείδη που επέλεξε να κατονομάσει τον στρατηγό που είχε ηγηθεί στη μάχη.

Το προοίμιο στον *Επιτάφιο* του Υπερείδη είναι μεγαλύτερο σε σχέση με τα άλλα προοίμια των επιταφίων, καθώς ο ρήτορας συλλογίζεται το περιεχόμενο του λόγου του κάνοντας προσπάθεια να αιτιολογήσει τις αποκλίσεις του.⁴⁶ Δηλώνει ότι θα παραλείψει όσα είναι ήδη γνωστά στους ακροατές του και επικεντρώνεται στην επιλογή και στην σωστή κρίση τόσο της πόλης, όσο και του στρατηγού. Αυτή η

⁴³ Ochs, D.J. (1993) *Consolatory Rhetoric. Grief, Symbol and Ritual in the Graeco-Roman Era*. University of South Carolina, p. 68.

⁴⁴ Herman, J. (2009) *Hyperides. Funeral Oration*. Oxford University Press. p. 26.

⁴⁵ ό.π. p. 16.

⁴⁶ Ziolkowski, J. (1981) *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*. New York: Arno Press. p. 64.

επιλογή του ρήτορα είχε ως αποτέλεσμα η Loraux να χαρακτηρίσει τον συγκεκριμένο *Επιτάφιο* σαν έναν επικήδειο της *προαίρεσης*, δηλαδή της ενεργητικής απόφασης.⁴⁷ Ασφαλώς, η επικέντρωση του Υπερείδη σε ένα και μόνο πρόσωπο αποτελεί για τους σύγχρονους ερευνητές το κύριο σημείο διαφοροποίησης αυτού του λόγου από τους άλλους λόγους του είδους. Αυτή η εστίαση έχει αποδοθεί στην εμφάνιση των πεζών εγκωμίων του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, διαμέσου των οποίων ξεπρόβαλλε η χαρισματικότητα διάφορων ιστορικών μορφών.

Βάζοντας αντίστοιχο στόχο, ο Υπερείδης απαρνείται τον τυπικό έπαινο των προγόνων και των πατέρων, καθώς κρίνει τους παρόντες νεκρούς ανώτερους από εκείνους και έτσι αναιρεί τη συνηθισμένη ένταξη των νεκρών στην ιστορική παράδοση της Αθήνας. Με παρόμοια εύσχημο τρόπο παραβλέπει τους εγκωμιαστικούς *τόπους* και παραθέτει έναν μεγάλο αριθμό ρητορικών σχημάτων προκειμένου να μην ασχοληθεί με παραδοσιακά θέματα. Διαμέσου της *praeteritio* και με τη δικαιολογία της έλλειψης χρόνου, ο ρήτορας προσπερνά το εγκώμιο του παρελθόντος για να δώσει έμφαση στο παρόν (4). Ο εκθειασμός της πόλης συνοψίζεται σε μια παρομοίωση που στερείται πολιτικού χαρακτήρος, η οποία διατυπώνεται μέσα σε κοσμολογικά συμπραζόμενα. Ταυτόχρονα, με την *ανθυποφορά*, ο ρήτορας διεξέρχεται πολύ σύντομα τους *τόπους* του *γένους* και της *παιδείας* (6 – 9), ενώ αναφέρεται υπαινικτικά και στο ζήτημα της αυτοχθονίας (7) των Αθηναίων σαν επιχείρημα υπέρ της μη αναφοράς συγκεκριμένων επαίων. Η ταύτιση της αυτοχθονίας με την ευγένεια θυμίζει τις παραινέσεις του Ψευδο-Διονυσίου σχετικά με το χειρισμό των *τόπων* του γένους και της πατρίδας στους δημόσιους επιτάφιους λόγους. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, η παιδεία των νεκρών αγαθών ανδρών (8) αποδίδεται στο δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηνών.

Εντούτοις στις §§ 10-14, ο Υπερείδης κάνει λόγο αποκλειστικά για τις πολεμικές επιτυχίες του Λεωσθένη σαν να γράφει έναν ιδιωτικό επιτάφιο.⁴⁸ Κάνει μονάχα μια νύξη για τους Περσικούς Πολέμους, ενώ οι εκφράσεις που οι άλλοι εκφωνητές χρησιμοποιούσαν για την εξιστόρηση των γεγονότων, εδώ χρησιμοποιούνται για ν' αποδώσουν την αναμέτρηση των Αθηναίων με τους Μακεδόνες.⁴⁹ Τα αντιμακεδονικά αισθήματα του Υπερείδη αποτυπώνονται με γλαφυρό τρόπο (21-24) και δεν παρατίθενται μόνο τα πιθανά αποτελέσματα από την ήττα των μαχητών του Λεωσθένη, αλλά κατ' ουσίαν λαμβάνει μορφή η εικόνα της μακεδονικής αυταρχικότητας, όπως είχε αποτυπωθεί στη συνείδηση του εκφωνητή. Γι' αυτό το λόγο, αναφωνεί πως οι νεκροί με την γενναιότητα τους εξασφάλισαν την ελληνική ελευθερία (24-25), πέτυχαν δηλαδή ότι και οι πρόγονοι τους που είχαν απωθήσει τον περσικό κίνδυνο.

Από την άλλη μεριά, ο ρήτορας σχεδόν εξοβελίζει τον μύθο. Αποσιωπά τα περιστατικά που ανάγονται στη σφαίρα του μύθου, τα οποία επικαλούνταν οι άλλοι εκφωνητές για ν' ανεβάσουν το φρόνημα των πολιτών. Τη θέση αυτών των περιστατικών καταλαμβάνει η περιγραφή των καθημερινών ταλαιπωριών και στερήσεων που υπέμεναν οι αγωνιστές στο πεδίο της μάχης (16-18), κάτι που δεν συνηθιζόταν στους επιτάφιους, αλλά ταίριαζε με τη ρητορική θεωρία. Έτσι, ο εκφωνητής εξασφαλίζει την αμεσότητα της αφήγησης, καθώς και ο ίδιος εμπλέκεται τόσο ιστορικά, όσο και συναισθηματικά σ' αυτήν.

⁴⁷ Loraux, N. (1982) *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*. London: Cambridge Mess. p. 102.

⁴⁸ Frangskou, V. (1999) Tradition and Originality in Some Attic Funeral Orations, *CW* 92. p. 320, n. 24.

⁴⁹ Loraux, N., ό, π. p. 128, n. 303.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η υπερβολή διακατέχει τους χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στους νεκρούς, οι οποίοι σχεδόν κατατάσσονται στο επίπεδο των ηρώων (30-34), αφού ευεργέτησαν όλη την πόλη. Η διαδοχική παρουσίαση των ηθικών και υλικών οφελών από τη θυσία των πολεμιστών είναι μοναδική σ' επιτάφιο λόγο, εφόσον οι ευνοούμενοι κατατάσσονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες (27). Γίνεται επίσης μια σπάνια αναφορά στους συγγενείς των νεκρών που είναι έξω από το τμήμα της παραμυθίας.⁵⁰ Δηλαδή πριν από το τμήμα του λόγου που αφιερώνεται στην παραμυθία των συγγενών, η παραμυθητική διάθεση του ρήτορα προοικονομείται (30-31) για να προκριθεί η διασφάλιση της αιώνιας μνήμης των κατορθωμάτων. Επομένως, δεν έχουμε να κάνουμε με την εισαγωγή καινοτόμων θεματικών ή *τόπων*, αλλά με την αναδιάταξη τους. Η προσέγγιση με τους άλλους επιτάφιους γίνεται πιο εμφανής στις §§ 41-43, όπου η παραμυθία γίνεται με τη συγκέντρωση *τόπων* που ταιριάζουν σε ιδιωτικό επιτάφιο. Ο μεγάλος αριθμός αντιθέσεων και η ιδιαίτερη μνεία στο *άφθιτο κλέος* των νεκρών (41-42) παραπέμπουν στον *Επιτάφιο* του Λυσία, στις §§ 79-81. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στη μέριμνα που πρέπει να δείξει το κράτος προς τα ορφανά.

Η ξεχωριστή όμως ιδιομορφία του *Επιτάφιου* του Υπερείδη σταθεροποιείται στις §§ 35-40, όπου ο εκφωνητής πλάθει με το νου τη δεξίωση των νεκρών μαχητών στον Κάτω Κόσμο από παλαιότερους μυθικούς, αλλά και ιστορικούς ρωμαλέους άνδρες. Σ' αυτό το πλαίσιο κάνει μια σειρά από συγκρίσεις που επιβεβαιώνει την άποψη του Μενάνδρου του Ρήτορα ότι η συγκριτική διάθεση διεισδύει στα διάφορα αποσπάσματα του *Επιταφίου*.⁵¹

6.5. Το περιεχόμενο του *Επιτάφιου* του Υπερείδη.

Ο ρήτορας ξεκινάει το λόγο του αναφέροντας πως για τον στρατηγό Λεωσθένη και για τους άλλους πολεμιστές που έχασαν τη ζωή τους μαζί του στον πόλεμο, μάρτυρας μπορεί να είναι μόνο ο ίδιος ο χρόνος που δεν έχει δει καλύτερους άνδρες από αυτούς τους νεκρούς, ούτε μεγαλοπρεπέστερες πράξεις. Γι' αυτό, ο Υπερείδης δηλώνει το φόβο του ότι ο λόγος του ίσως φανεί υποδεέστερος αυτών των κατορθωμάτων. Ωστόσο, ό,τι παραλείπει ο ίδιος, μπορούν να το συμπληρώσουν οι ακροατές, καθώς έχουν σταθεί μάρτυρες των κατορθωμάτων των πεσόντων (1-2). Η πόλη είναι άξια επαίνου γιατί επέλεξε συνειδητά να επιτελέσει έργα πιο σπουδαία και από κείνα του παρελθόντος και γιατί έβγαλε πολίτες που δεν κατήσχυαν τις αρετές των προγόνων τους. Ακόμη, πρέπει να επαινεθεί ο στρατηγός Λεωσθένης, γιατί αυτός εισηγήθηκε, ώστε να αποφασίσει η πόλη και έτσι ηγήθηκε των πολιτών στην εκστρατεία (3).

Για να γίνει διεξοδική έκθεση των όσων έχει προσφέρει η Αθήνα, κατά τους παρελθοντικούς χρόνους, σε όλη την Ελλάδα δεν αρκεί ο παρών χρόνος, ούτε ταιριάζουν στην περίπτωση οι μακρηγορίες. Όμως, όπως ο ήλιος φωτίζει όλη την οικουμένη και φροντίζει για τους συνετούς και αξιόλογους ανθρώπους, έτσι και η Αθήνα τιμωρεί τους κακούς και υποστηρίζει τους δίκαιους. Επιπλέον, παρέχει σε όλους την ισότητα, αντί για την αδικία και εξασφαλίζει με δικούς της κινδύνους και δικές της δαπάνες την ελευθερία όλων των Ελλήνων. Ο ρήτορας θεωρεί αφελές να μιλήσει ξεχωριστά για την καταγωγή κάθε νεκρού. Όποιος έχει αναλάβει το εγκώμιο άλλων ανθρώπων που ήρθαν από διαφορετικά μέρη και κατοικούν όλοι μαζί σε μια πόλη, θα πρέπει να αναφερθεί ξεχωριστά στην καταγωγή κάθε άνδρα. Όμως όποιος

⁵⁰ Herman, J. ό.π. p. 95.

⁵¹ Αθανασιάδου, Σ. (2015) *Η ιδιαιτερότητα του Επιταφίου του Υπερείδη*. Πτυχιακή Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανασύρθηκε από: www.academia.edu/11828827/Η_ιδιαιτερότητα_του_Επιτάφιου_του_Υπερείδη, σ. 15.

επαινεί τους Αθηναίους που είναι αυτόχθονες, ξέρει ότι η κοινή καταγωγή τους δημιουργεί ανυπέβλητη ευγένεια. Ακόμη, ο Υπερείδης θεωρεί περιττό να κάνει λόγο για την παιδεία των πεσόντων, αφού όσοι τον ακούνε γνωρίζουν ότι αυτός είναι ο λόγος που η Αθήνα παρέχει μόρφωση στα παιδιά της, για να γίνουν σπουδαίοι άνδρες. Οι άνδρες αυτοί έδειξαν μεγάλη ανδρεία και έκαναν πολλά καλά για την πόλη τους, όσο και για την υπόλοιπη Ελλάδα (4-9).

Ο Λεωσθένης βλέποντας όλη την Ελλάδα να έχει ταπεινωθεί από τον φόβο όντας κατεστραμμένη από εκείνους που δωροδοκούνταν από τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο και βλέποντας ακόμα και την Αθήνα να χρειάζεται έναν άνδρα, αλλά και την Ελλάδα ολόκληρη να χρειάζεται μια πόλη άξια να αναλάβει την ηγεσία, προσέφερε τον εαυτό του στην πόλη και την πόλη στους άλλους Έλληνες, υπέρ της ελευθερίας. Αφού δημιούργησε ένα μισθοφορικό σώμα και τέθηκε επικεφαλής σε αυτό, πολέμησε στη Βοιωτία και νίκησε αυτούς που αντιστρατεύονταν την ελευθερία των Ελλήνων. Μετά πήγε στις Θερμοπύλες και κατέλαβε τις διόδους εμποδίζοντας την πορεία του Αντίπατρου εναντίον της Ελλάδας. Επίσης, τον νίκησε στη μάχη και τον απέκλεισε στη Λαμία, ενώ παράλληλα τον πολιορκούσε. Έκανε όλους τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής συμμάχους του και έγινε αρχηγός τους. Είναι λοιπόν δίκαιο να οφείλουμε αθάνατη ευγνωμοσύνη στον Λεωσθένη, όχι μόνο για όσα κατάφερε, αλλά και για την μάχη που ακολούθησε, μετά το θάνατο του, και για τα υπόλοιπα καλά που συνέβησαν στους Έλληνες, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας. Είναι αλήθεια πως οι τωρινοί οικοδομούν τις πράξεις τους πάνω στις βάσεις που έθεσε ο Λεωσθένης. Όμως, ο Υπερείδης δεν επαινεί μόνο τον Λεωσθένη, γιατί συμβαίνει ο δικός του έπαινος να είναι ταυτόχρονα έπαινος και όλων των άλλων πεσόντων. Άρα, ο ρήτορας θα επαινέσει μαζί με την αρχηγία του Λεωσθένη και την ανδρεία των υπόλοιπων ανδρών (10-15).

Ο καθένας θα επαινούσε τους πεσόντες σ' αυτόν τον πόλεμο, καθώς έδωσαν τη ζωή τους για να είναι οι Έλληνες ελεύθεροι. Για να επιδείξουν μεγάλο ζήλο, συντέλεσε και το γεγονός ότι η πρώτη μάχη έλαβε χώρα στη Βοιωτία. Ήταν οικτρός ο τρόπος με τον οποίο η Θήβα είχε εξαφανιστεί από το πρόσωπο της γης, στην ακρόπολη της υπήρχε μακεδονική φρουρά, οι κάτοικοι είχαν εξανδραποδιστεί και η γη είχε μοιραστεί σε ξένους. Οι συμφορές αυτές ενέπνευσαν τους Αθηναίους να αντιμετωπίσουν πρόθυμα τους κινδύνους. Η μάχη που έλαβε χώρα στις Θερμοπύλες και στη Λαμία υπήρξε το ίδιο ένδοξη γι' αυτούς με τη μάχη που έδωσαν στη Βοιωτία, όχι μόνο γιατί νίκησαν τον Αντίπατρο, αλλά και εξαιτίας του τόπου και του γεγονότος ότι η μάχη έγινε εκεί. Οι Έλληνες που θα πηγαίνουν στο συνέδριο των Θερμοπυλών δύο φορές το χρόνο, θα βλέπουν αυτά που κατάφεραν οι πολεμιστές και θα θυμούνται τη γενναιότητα τους. Γιατί από τους προγενέστερους, κανένας δεν αγωνίστηκε για σπουδαιότερη υπόθεση, ούτε εναντίον δυνατότερου αντιπάλου, ούτε με πιο μικρή υποστήριξη με το σκεπτικό ότι η ισχύς έγκειται στη γενναιοψυχία και το πλήθος στην ανδρεία και όχι στον μεγάλο αριθμό του στρατού. Έτσι προσέφεραν κοινή ελευθερία σε όλους τους Έλληνες, αλλά με τα δοξασμένα έργα τους τίμησαν ξεχωριστά την πατρίδα τους (16-19).

Αν οι Αθηναίοι δεν αγωνίζονταν τόσο θαρραλέα, οι συνέπειες θα ήταν ολέθριες για όλη την Ελλάδα. Όλος ο κόσμος θα αναγκαζόταν να υποταχτεί σ' έναν κυρίαρχο και η Ελλάδα θα είχε για νόμο τις διαταγές του. Θα κυριαρχούσε σε όλους τους λαούς η έπαρση των Μακεδόνων και όχι η ισχύς της δικαιοσύνης και παντού θα μονιμοποιούνταν οι προσβολές προς τις γυναίκες, τα κορίτσια και τα παιδιά. Τώρα οι ναοί και οι βωμοί που είναι αφιερωμένοι στους θεούς παραμελούνται, ενώ όσοι είναι αφιερωμένοι στους ανθρώπους φροντίζονται μ' επιμέλεια. Οι άνθρωποι αναγκάζονται να προσφέρουν τιμές στους δούλους εκείνων. Η θρασύτητα των Μακεδόνων

κατέλυσε τις ιερές υποχρεώσεις προς τους θεούς και επομένως, υπάρχει κίνδυνος τα καθήκοντα τους προς τους ανθρώπους να εξαφανιστούν ολοκληρωτικά. Έτσι, όσο πιο ολέθριες πιστεύουμε ότι θα ήταν οι συνέπειες, τόσο πιο άξιους για λαμπρούς επαίνους θα πρέπει να θεωρούμε τους νεκρούς. Καμία παρελθοντική εκστρατεία δεν φανέρωσε πιο μεγάλη την ανδρεία των πολεμιστών από την τωρινή, όπου ήταν καθημερινά υποχρεωμένοι να παρατάσσονται για μάχη, να πολεμήσουν σε μία μοναδική εκστρατεία, περισσότερο απ' ότι όλοι οι υπόλοιποι στο παρελθόν, και να αντέξουν τις κακοκαιρίες και την μακρόχρονη έλλειψη των αναγκαίων δείχνοντας τέτοια εγκράτεια που είναι δύσκολο ο ρήτορας να την αποδώσει με λόγια (20-23).

Τον Λεωσθένη λοιπόν που προέτρεψε τους μαχητές να αντιμετωπίσουν αυτές τις δυσκολίες και εκείνους που προσφέρθηκαν με προθυμία να αγωνιστούν μαζί του, πρέπει να τους θεωρούμε περισσότερο ευτυχείς γιατί φάνηκαν γενναίοι, παρά δυστυχείς, επειδή έχασαν τη ζωή τους. Αυτοί δίνοντας ως αντίτιμο το θνητό τους σώμα απέκτησαν αιώνια δόξα και με την ατομική τους αρετή διαφύλαξαν την ελευθερία όλων των Ελλήνων. Γιατί η αυτονομία φέρνει ευδαιμονία κάθε μορφής. Αυτό που πρέπει να δεσπάζει ανάμεσα σε ευτυχισμένους πολίτες είναι όχι η απειλή ενός άνδρα, αλλά η φωνή των νόμων. Επίσης, αυτό που πρέπει να φοβίζει τους ελεύθερους πολίτες, δεν είναι ο ψόγος, αλλά η απόδειξη της ενοχής τους, ενώ η ασφάλεια του λαού πρέπει να βασίζεται στη δύναμη των νόμων και όχι στη θωπεία των δυναστών και στη συκοφαντία των πολιτών (24-25).

Για όλα αυτά, οι πεσόντες συνεχώς προσπαθώντας και καταλύοντας τους φόβους των Ελλήνων θυσίασαν τη ζωή τους για να ζήσουν οι άλλοι αξιοπρεπώς. Στον αγώνα τους οφείλεται η δόξα που αποκόμισαν οι πατέρες τους, η τιμή που κέρδισαν οι μητέρες τους και το γεγονός ότι οι αδερφές τους θα κάνουν σωστούς γάμους και τα παιδιά τους θα κερδίσουν την εκτίμηση του λαού. Γι' αυτούς τους ανθρώπους που επιτέλεσαν τόσο ευγενείς πράξεις, δεν πρέπει να λέμε ότι χάθηκαν, αλλά ότι αντάλλαξαν το βίο τους με την αιωνιότητα. Γιατί, αν ο θάνατος που είναι τόσο θλιβερός για τους άλλους ανθρώπους, στάθηκε γι' αυτούς απαρχή μεγάλων καλών, είναι δίκαιο να λέμε ότι είναι ευτυχείς και ότι ξαναγεννήθηκαν με τρόπο ωραιότερο από την πρώτη φορά. Γιατί την πρώτη φορά ήταν παιδιά και δεν διέθεταν νόηση, ενώ τώρα έγιναν σπουδαίοι άνδρες. Τότε, μέσα σε αρκετό χρόνο και αντιμετωπίζοντας πολλούς κινδύνους φανέρωσαν την ανδρεία τους, ενώ τώρα με αυτή την ανδρεία, τους ξέρουν όλοι και τους θυμούνται για την γενναιοψυχία τους. Δεν υπάρχει κάποιος τόπος, όπου θα δούμε να μην κρίνονται αξιοθαύμαστοι και να μην τους αποδίδονται οι πιο τιμητικοί έπαινοι. Όταν η Αθήνα ευημερεί, αυτό συμβαίνει εξαιτίας τους και έτσι αυτοί είναι άξιοι επαίνου και θύμησης. Όταν ο κάθε πολίτης ευημερεί προσωπικά, απολαμβάνει την ευημερία του, μέσα από δική τους αρετή. Κάθε γενιά θα τους μακαρίζει, οι ηλικιωμένοι επειδή θα ζήσουν την υπόλοιπη ζωή τους χωρίς να φοβούνται και με ασφάλεια, οι συνομήλικοι τους που θα κρίνουν ωραίο το θάνατο τους, αλλά και οι νεότεροι και τα παιδιά που θα θαυμάσουν το θάνατο τους και θα σπεύσουν να μιμηθούν το ενάρετο παράδειγμα τους. Πρέπει να τους θεωρούμε ευτυχείς, αφού λαμβάνουν αυτή τη μεγάλη τιμή. Αν οι άνθρωποι μνημονεύουν θαρραλέες πράξεις για να ευχαριστούνται, τι πιο ευχάριστο θα μπορούσε να υπάρξει για τους Έλληνες, από το να εγκωμιάζουν αυτούς που διασφάλισαν την ελευθερία τους, έναντι στους Μακεδόνες; Αν ακόμη τους μνημονεύουν για ωφέλεια, ο εκθειαστικός λόγος για την ανδρεία των ενάρετων μαχητών θα ωφελήσει τις ψυχές τους περισσότερο απ' όλους τους άλλους λόγους (26-34).

Όλα τα παραπάνω, αποδεικνύουν ότι οι νεκροί θ' απολαμβάνουν καλή φήμη και από το μέρος των Αθηναίων, αλλά και από το μέρος όλων των άλλων. Αξίζει λοιπόν να δούμε ποιοι θα υποδέχονταν στον Άδη το Λεωσθένη. Στο βασίλειο του Κάτω

Κόσμου θα τον υποδέχονταν οι ημίθεοι ήρωες του τρωικού πολέμου, οι οποίοι με τη σύμπραξη όλων των Ελλήνων πέτυχαν να κυριεύσουν μια πόλη, ενώ ο Λεωσθένης με μόνο τις δυνάμεις της Αθήνας, ταπείνωσε την ισχύ που ασκεί εξουσία σε όλη την Ευρώπη και την Ασία. Εξάλλου, οι ήρωες της Τροίας απάντησαν στην προσβολή που έγινε σε μία και μόνο γυναίκα, ενώ ο Λεωσθένης με τη βοήθεια των πεσόντων απέτρεψε τις προσβολές που θα γίνονταν προς όλες τις γυναίκες. Ακόμη θα τον υποδέχονταν και εκείνοι που γεννήθηκαν μετά από τους ημίθεους ήρωες, δηλαδή ο Μιλτιάδης και ο Θεμιστοκλής που τίμησαν την πατρίδα τους και δόξασαν τη ζωή τους. Ακόμη και απ' αυτούς υπερέχει ο Λεωσθένης στην γενναιοψυχία και στη φρόνηση, καθώς αυτοί απέκρουσαν τους επιτιθέμενους βάρβαρους, ενώ εκείνος δεν επέτρεψε καν να εκδηλωθεί μια τέτοια επίθεση. Ο Μιλτιάδης και ο Θεμιστοκλής είδαν τους βαρβάρους να πολεμούν στη χώρα τους, ενώ ο Λεωσθένης νίκησε τους εχθρούς μέσα στην ξένη γη. Ο Υπερείδης επιπλέον θεωρεί, ότι αυτοί που απέδειξαν στο λαό ατράνταχτα την αγάπη τους, ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτονας, δεν θα θεωρούσαν κανέναν πιο οικείο τους από τον Λεωσθένη και απ' αυτούς που αγωνίστηκαν μαζί του, και στο βασίλειο του Κάτων Κόσμου δεν θα συναναστρέφονταν κανέναν άλλο τόσο, όσο αυτούς. Και αυτό είναι λογικό, καθώς οι προκείμενοι νεκροί έκαναν ανώτερα έργα και από κείνους. Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτονας κατέλυσαν τους τυράννους της Αθήνας, ενώ οι πεσόντες τους τυράννους όλης της Ελλάδας. Είναι λοιπόν λαμπρή και απίστευτη η τόλμη τους, ένδοξη και μεγαλοπρεπής η απόφαση τους, σπουδαία η αρετή και η ανδραγαθία που επέδειξαν έναντι των κινδύνων, προκειμένου να ελευθερώσουν όλους τους Έλληνες (35-40).

Είναι δύσκολο να παρηγορείς όσους κατέχονται από αισθήματα λύπης και πένθους. Τα πένθη, πραγματικά, δεν κατασιγάζουν με παρηγορητικούς λόγους ή με νόμους, αλλά η φύση κάθε ανθρώπου και η αγάπη που έτρεφε για το νεκρό, προσδιορίζει τη θλίψη του. Ωστόσο, πρέπει να είμαστε θαρραλέοι και να απομακρύνουμε όσο μπορούμε τη λύπη και να σκεπτόμαστε όχι μόνο το χαμό τους, αλλά και την αρετή που άφησαν πίσω τους. Άλλωστε, αν όλα όσα έπαθαν οι νεκροί αξίζουν τον θρήνο, τα κατορθώματα τους αξίζουν σπουδαίους επαίνους. Αυτοί, αν και δεν γνώρισαν γηρατεία, κέρδισαν ωστόσο την αγέραστη δόξα και έγιναν ευδαίμονες. Όσοι απ' αυτούς έφυγαν από τη ζωή χωρίς να έχουν αποκτήσει παιδιά, θα έχουν ως αθάνατα παιδιά τους, τους επαίνους των Ελλήνων, ενώ όσοι άφησαν πίσω τους παιδιά, την κηδεμονία αυτών θ' αναλάβει η αγάπη της πατρίδας. Ακόμη, αν ο θάνατος είναι ίσος με το να μην έχει κάποιος καθόλου γεννηθεί, εκείνοι απαλλάχθηκαν από τις ασθένειες, τη θλίψη και ό,τι άλλο συμβαίνει στον ανθρώπινο βίο. Αν όμως στον Άδη έχουμε ακόμη τη δυνατότητα να καταλαβαίνουμε και αν ο θεός, όπως θεωρούμε, μας φροντίζει, τότε αυτοί που όταν οι τιμές προς τους θεούς καταλύονταν, έτρεξαν να βοηθήσουν, είναι λογικό να λάβουν την περισσότερη φροντίδα και προστασία από τον θεό (41-43).⁵²

6.6. Το γλωσσικό ύφος του Υπερείδη.

Η φήμη του Υπερείδη ήταν μεγάλη στους κόλπους των αττικιστών, όταν κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. π.Χ. εκτυλισσόταν η μεγάλη αντιπαράθεση μεταξύ του αττικού και του ασιατικού ύφους. Ο Υπερείδης μαζί με τον Λυσία ήταν οι κυριότεροι εκπρόσωποι του αττικού ύφους. Ως σπουδαίο παράδειγμα αττικού ύφους τον αναφέρει και ο Κικέρωνας και τον τοποθετεί πλάι στον Δημοσθένη. Ήταν τέτοια η

⁵² Υπερείδης (1997), ό.π. σσ. 153-171.

φήμη του, που ορισμένοι κριτικοί τον θεωρούσαν ανώτερο και από τον Δημοσθένη. Τα λίγα αποσπάσματα από το έργο του που έχουμε σήμερα στην διάθεση μας, επιβεβαιώνουν τις απόψεις και τις κρίσεις των κριτικών της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Ο Υπερείδης δεν διαθέτει την δύναμη και το υψηλό ύφος του Δημοσθένη, ούτε τη γοητεία και την κλασική απλότητα του Λυσία. Διαθέτει όμως ρώμη και λιτότητα στην έκφραση. Ο λόγος του είναι πιο έντεχνα δομημένος από αυτόν του Λυσία και πιο δροσερός και πνευματώδης απ' αυτόν του Δημοσθένη. Η σύνδεση των εκφράσεων του δεν είναι τόσο περίπλοκη όσο των δύο άλλων ρητόρων και η διάρθρωση τους δεν διακρίνεται από την ίδια αρτιότητα. Η φράση του είναι κάποιες φορές ατημέλητη, κάτι που ποτέ δεν επέτρεψε να συμβεί ο Λυσίας, ο Δημοσθένης ή ο Ισοκράτης. Γενικότερα, ο Υπερείδης δεν φτάνει τη μεγάλη δύναμη της σκέψης και της έκφρασης που κατέστησε τον Δημοσθένη καλύτερο απ' όλους τους άλλους ρήτορες. Στον Υπερείδη έλειπε το λαμπρό ήθος του Δημοσθένη, απ' το οποίο απέρρευε άμεσα αυτή η δυνατότητα. Η ηθική του αδυναμία είναι φανερή και στον λόγο του *Κατά Δημοσθένους* στον οποίο δε δίστασε να συκοφαντήσει τον παλιό του φίλο με άθλια ηθικά σοφίσματα.⁵³

6.7. Το μήνυμα του *Επιτάφιου* του Υπερείδη.

Όπως και ο *Επιτάφιος* του Δημοσθένη, έτσι και ο *Επιτάφιος* λόγος του Υπερείδη αντανακλά τις σκληρές επιπτώσεις της μάχης στην Χαιρώνεια. Ο λόγος του Υπερείδη αιχμαλωτίζει το αίσθημα ελπίδας που είχε εμφανιστεί στο τέλος της Λυκούργειας περιόδου. Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η Αθήνα είχε εκμεταλλευτεί την ευκαιρία και είχε αψηφήσει την κλονιζόμενη κυριαρχία των Μακεδόνων. Νωρίς το 322, όταν ο Υπερείδης επιλέχθηκε για να εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο, η Αθήνα είχε καταφέρει κάποιες νίκες ενάντια στους εναπομείναντες στρατηγούς του Μ. Αλέξανδρου. Γι' αυτό, ο ρήτορας παραμερίζει το μυθικό παρελθόν των Αθηνών και αφιερώνει σχεδόν ολόκληρο τον λόγο στις πολεμικές συγκρούσεις εκείνης της χρονιάς. Αντί να αντιμετωπίσει τους πεσόντες σαν μια ομοιογενή ομάδα, ο στρατηγός τους ο Λεωσθένης μετατρέπεται σε αντικείμενο εκτενούς επαίνου και έτσι εξυψώνεται πάνω από τη μάζα. Αυτή είναι μια θαυμαστή απόκλιση από τη συνηθισμένη ανωνυμία των πεσόντων και από την παραδοσιακή εστίαση στο παρελθόν. Οι πεσόντες στους οποίους αναφέρεται ο Υπερείδης, επαινούνται ακόμη περισσότερο και από τους προγονικούς ήρωες.

Παρόλα αυτά υπάρχουν κάποιοι απόηχοι του παρελθόντος στον *Επιτάφιο* του Υπερείδη που έχουν να κάνουν με τους Περσικούς Πολέμους, που όμως εξυπηρετούν για να δώσουν περισσότερη λάμψη στο παρόν. Ο ρήτορας μοιάζει να έχει έναν διαφορετικό σκοπό: ο Λαμιακός Πόλεμος παρουσιάζεται σαν ένας νέος Περσικός Πόλεμος και οι νεκροί του πρώτου, παρουσιάζονται να αξίζουν μεγαλύτερο έπαινο απ' αυτούς του παρελθόντος. Ο γενικός τόνος του *Επιτάφιου* του Υπερείδη έχει να κάνει με την εξύψωση και την ελπίδα για το μέλλον. Δείχνει μια αναζωογόνηση της υπερηφάνειας και των προσδοκιών που είναι εμπνευσμένη από τη δεκαπενταετή διαδικασία ανοικοδόμησης της αθηναϊκής αυτοπεποίθησης και εκ των υστέρων λειτουργεί σαν ένα θλιβερό πρελούδιο στην ήττα που θα δεχόταν η Αθήνα το επόμενο καλοκαίρι.⁵⁴

⁵³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός Ελληνισμός*, (1972). Τόμος Γ'1. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. σ. 559.

⁵⁴ Kamphorst, S. (2014) A funeral to Remember: The imagined past of the Athenian funeral oration as a source of resilience. *Acta Historica. Jaargang 3 nummer 3*. p. 14.

Σύμφωνα με την άποψη της Αθανασιάδου, η μετατόπιση του βάρους των εγκωμίων στον στρατηγό Λεωσθένη που παραβιάζει την πιθανολογούμενη αρχή της ανωνυμίας των πεσότων, ίσως να μη συνιστά καινοτομία του ίδιου του ρήτορα, αλλά να αποτελεί απλώς μια ένδειξη της επιρροής που ασκείτο στο είδος του επιτάφιου λόγου από την τάση ανάδειξης μεμονωμένων προσωπικοτήτων, κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Όσον αφορά το λογοτεχνικό επίπεδο, ο *Επιτάφιος* του Υπερείδη δύναται να εκληφθεί ως μία απόδειξη *διαλόγου* του είδους με το πεζό εγκώμιο που αναδυόταν παράλληλα.⁵⁵ Βέβαια, η εξιστόρηση των ανδραγαθημάτων ενός μόνου ατόμου κάνει την εμφάνιση της και στους ιδιωτικούς επιτάφιους, οι οποίοι θα κυριαρχήσουν κατά τη διάρκεια του επόμενου αιώνα, σύμφωνα με τη θεωρία της αρχαίας ρητορικής (Ψευδο-Διονύσιος 6.3). Μ' αυτόν τον τρόπο, αποδεικνύεται η πολιτική ταυτότητα του είδους, καθώς η ύπαρξη του δεν μπορεί να νοηθεί εκτός του πλαισίου της δημοκρατικής πόλης. Έτσι λοιπόν η μετάβαση από το δημοκρατικό πολίτευμα στην υποδούλωση, αποτυπώνεται στον λόγο του Υπερείδη, όπου διατηρούνται τα τυπικά χαρακτηριστικά της δομής και οι συνηθισμένοι *τόποι* αυτού του είδους, αλλά ο χειρισμός τους εξυπηρετεί στον εγκωμιασμό ενός και μοναδικού ατόμου. Επίσης, η ανανέωση των παραδοσιακών τόπων επιτυγχάνεται με τη χρήση ρητορικών τεχνικών και όχι με την πλήρη αναμόρφωση του περιεχομένου τους. Ο υπερειδίος λόγος διακρίνεται για το άμεσο ύφος του και τη δραματικότητα του, εξαιτίας της προσωπικής εμπλοκής του εκφωνητή στην πολιτική που οδήγησε στο νικηφόρο αποτέλεσμα της μάχης. Η αισιοδοξία του δικαιολογείται από τις ιστορικές συνθήκες και τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους επιτάφιους λόγους που σώζονται.⁵⁶

⁵⁵ Herman, J. (2009) ό.π. pp. 61-62.

⁵⁶ Αθανασιάδου, Σ. (2015) σ. 16.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως λοιπόν προαναφέραμε, ο επιτάφιος λόγος ήταν ένας δημόσιος έπαινος που εκφωνείτο από κάποιον επιφανή πολίτη σε μία ετήσια επικήδεια τελετή, η οποία λάμβανε χώρα για τους πεσόντες των πολεμικών συγκρούσεων του έτους που είχε προηγηθεί. Οι πηγές αναφέρουν ότι αυτός ο λόγος, όπως και η τελετή που γινόταν δημοσία δαπάνη, ήταν μέρος ενός αρχαίου εθίμου της πόλης που ονομαζόταν *πάτριος νόμος*. Πράγματι, ο έπαινος των νεκρών ήταν συνηθισμένος στην αρχαιότητα, αλλά η ενσωμάτωση αυτής της πρακτικής σε μια συγκεκριμένη αστική τελετή εμφανίζεται να είναι αποκλειστικά και μόνο αθηναϊκή. Είναι γενικά αποδεκτό από τους ερευνητές ότι οι Αθηναίοι άρχισαν να εκφωνούν επιτάφιους λόγους γύρω στο 464 π.Χ. και συνέχισαν αυτή την πρακτική για αιώνες.

Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές που έχουμε στη διάθεση μας, δύο μέρες πριν από την ταφή, τα οστά των πεσόντων εκτίθεντο κάτω από μια τέντα, πιθανότατα στην Αγορά. Οι νεκροί αποτεφρώνονταν στο πεδίο της μάχης και τα υπολείμματα τους επιστρέφονταν στην πατρίδα. Κατά τη διάρκεια της έκθεσης των οστών, οι συγγενείς μπορούσαν να τους αποδώσουν τιμές ιδιωτικά. Τα οστά συλλέγονταν σε δέκα ξύλινα φέρετρα και το κάθε φέρετρο περιείχε τα μέλη από κάθε μια από τις δέκα φυλές της πόλης. Τα φέρετρα τότε μεταφέρονταν με μία πομπή στο νεκροταφείο του Κεραμικού που βρισκόταν έξω από τα σύνορα της πόλης. Κατά τη διάρκεια της ταφής, οι γυναίκες συγγενείς των νεκρών θρηνούσαν τελετουργικά.

Όπως είδαμε κατά τη διάρκεια της διατριβής μας, μόνο πέντε επιτάφιοι λόγοι έχουν σωθεί στις μέρες μας, αν και κανένας απ' αυτούς τους λόγους δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα τυπικό δείγμα επιταφίου. Ο πιο διάσημος από τους σωζόμενους λόγους είναι σίγουρα ο *Επιτάφιος* του Περικλή που εκφωνήθηκε το 431, την εκδοχή του οποίου παραθέτει ο Θουκυδίδης στην αφήγηση του για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Αν και είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο ιστορικός ήταν παρών κατά τη διάρκεια της εκφώνησης αυτού του λόγου, η εκδοχή που παρουσιάζει, είναι μάλλον περισσότερο μια αυθεντική παράθεση του δικού του σκεπτικού, παρά μια αναπαραγωγή των όσων είπε ο Περικλής. Όποιες και αν είναι οι ιδέες του Περικλή που περιέχει, το ύφος του λόγου ανήκει σίγουρα στον Θουκυδίδη. Όπως και αν έχει, ο λόγος αυτός θεωρείται ως μία εύγλωττη μαρτυρία του μεγαλείου και του κύρους της αθηναϊκής πολιτείας.

Ένας απ' τους επιτάφιους λόγους που μας σώζονται αποδίδεται στον διαπρεπή ρήτορα Λυσία, αν και κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες αντιρρήσεις για την πατρότητα του. Ο λόγος αυτός δεν έχει τα συνήθη υφολογικά χαρακτηριστικά των άλλων έργων του Λυσία, αλλά αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί από το γεγονός ότι ανήκει σε διαφορετικό είδος από τους δικαστικούς λόγους που κυρίως συνέγραφε ο ρήτορας. Αν όντως ο Λυσίας συνέγραψε αυτόν τον *Επιτάφιο*, δεν θα μπορούσε να τον εκφωνήσει ο ίδιος, καθώς δεν ήταν πολίτης, αλλά είναι πιθανό να τον συνέθεσε ως μια ρητορική άσκηση. Στον *Επιτάφιο* του Λυσία υπάρχουν έντονες επιρροές από τον *Επιτάφιο* του Περικλή. Άλλωστε γνωρίζουμε πως ο ρήτορας συμεριζόταν πολλές από τις απόψεις του ηγέτη και είχε δημοκρατικά φρονήματα. Έτσι ακολουθά πιστά το πρότυπο του δημοκρατικού επιταφίου. Ο λόγος του είναι το πιο πιστό δείγμα ενός τυπικά δομημένου επιταφίου λόγου.⁵⁷

⁵⁷ Κωνσταντινόπουλος, Β. (1992) Θουκ. Ι 73,2- 73,3. Συμβολή στη μελέτη των αττικών επιταφίων λόγων. Λόγος και πράξη. Τεύχος 48 σ. 37.

Ο Πλάτωνας προσφέρει το πιο ασυνήθιστο παράδειγμα επιτάφιου λόγου. Στο διάλογο του *Μενέξενου*, ο Πλάτωνας παρουσιάζει τον Σωκράτη να εξιστορεί ένα μοντέλο επιτάφιου λόγου, το οποίο όπως ισχυρίζεται, αρχικά το συνέθεσε η εταίρα Ασπασία για τον Περικλή. Αν και ο λόγος διαπνέεται από ειρωνεία, αποτελεί μια χρήσιμη πηγή για να κατανοήσουμε το ποια ήταν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός τέτοιου λόγου. Ο Πλάτωνας διακωμωδεί τα τρωτά σημεία του εξιδανικευμένου πορτραίτου των Αθηνών, όπως προέκυπτε μέσα από τους επιτάφιους λόγους, αλλά επιπλέον καυτηριάζει γενικά τη ρητορική των καιρών του. Επίσης, αρνείται την τάση των ρητόρων και των πολιτικών να χρησιμοποιούν την επιρροή τους πάνω στους ακροατές, προκειμένου να τους καθοδηγήσουν ηθικά.⁵⁸

Ο *Επιτάφιος* του Δημοσθένη εκφωνήθηκε το 338 για τους πεσόντες στη μάχη της Χαιρώνειας, αλλά η πατρότητα του λόγου που μας σώζεται έχει αμφισβητηθεί έντονα από τους μελετητές, καθώς έχει θεωρηθεί σαν μια μεταγενέστερη μίμηση του πρώτου λόγου. Τις αντιρρήσεις για την πατρότητα έχει κυρίως πυροδοτήσει το ύφος και η ποιότητα του κειμένου που κρίθηκε κατώτερη του Δημοσθένη. Ωστόσο, διάφοροι νεότεροι μελετητές θεωρούν υποκειμενικά αυτά τα κριτήρια αμφισβήτησης. Παρά τη συζήτηση περί πατρότητας του έργου, ο *Επιτάφιος* λόγος του Δημοσθένη αποδεικνύει ότι ο ρήτορας γνώριζε αρκετά καλά τις περιστάσεις στις οποίες έπρεπε να ανταποκριθεί με το λόγο του. Χρησιμοποίησε τη γενική παράδοση που είχε κληρονομήσει μέσα από τα διακεκριμένα κείμενα αυτού του είδους, όπως ήταν ο *Επιτάφιος* του Περικλή και ο *Μενέξενος* του Πλάτωνα, τα οποία και χρησιμοποίησε ως αφετηριακά σημεία, αλλά δεν επανέλαβε απλά τους ίδιους *τόπους* που αυτά περιείχαν. Η επίδραση του Περικλή παρατηρείται έντονα στον συγκεκριμένο *Επιτάφιο*, όμως η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού της Αθήνας, στην οποία εκείνη την εποχή δέσποζε η διαμάχη μεταξύ φιλομακεδονικών και αντιμακεδονικών ομάδων, τοποθετεί σε δεύτερη μοίρα το μένος εναντίον των Σπαρτιατών. Ο ρήτορας δεν δημιούργησε απλά έναν λόγο αντάξιο των περιστάσεων και των προσδοκιών του ακροατηρίου, αλλά μπόρεσε να τον προσαρμόσει, προκειμένου να διαπραγματευτεί σημαντικά θέματα του παρόντος. Ειδικότερα, επαναδιατύπωσε τους ηρωικούς μύθους της πόλης για να επαναδομήσει την αυτοπεποίθηση των συμπολιτών του.⁵⁹

Ο *Επιτάφιος* του Υπερείδη εκφωνήθηκε το 323 για τους νεκρούς του Λαμιακού Πολέμου. Αν και ο Υπερείδης είχε να αντιμετωπίσει διαφορετικές ανάγκες από εκείνες που αντιμετώπισε ο Δημοσθένης 16 χρόνια νωρίτερα, και οι δύο ρήτορες μοιράζονταν τη γνώση ενός σχετικά σταθερού και φαινομενικά θεσμοθετημένου ρητορικού είδους. Ωστόσο, απ' όλους τους επιτάφιους που μας σώζονται, αυτός του Υπερείδη παρεκκλίνει περισσότερο από τους συνηθισμένους *τόπους*. Όταν εκφωνήθηκε ο λόγος, υπήρχε μια αισιοδοξία ότι η Αθήνα θα μπορούσε να αναλάβει εκ νέου ένα μέρος από την παλιά της ηγεμονία. Αντιστρόφως, ο Δημοσθένης έπρεπε να μιλήσει ειλικρινά στους ακροατές του που περνούσαν κρίσιμες στιγμές και γι' αυτό έπρεπε να τηρήσει μια πιο απολογητική στάση. Οι περιστάσεις υπέβαλλαν στον Υπερείδη την ανάγκη να εμψυχώσει το στράτευμα δια μέσου της ανύψωσης του, με τρόπο παρόμοιο των άλλων εκφωνητών επικήδειων λόγων. Παρόλα αυτά, εκείνος ήθελε να δημιουργήσει μια θέση στην ιστορία και για τον φίλο του, τον στρατηγό Λεωσθένη. Ο Υπερείδης τελικά, όπως και ο Δημοσθένης, ήθελε να χαράξει ένα νέο δρόμο για την Αθήνα και έτσι έπρεπε να δώσει έμφαση στην αναγκαιότητα της

⁵⁸ Pownall, F. (2004) *Lessons from the Past. The Moral Use of History in Fourth-Century Prose*. The University of Michigan Press. Ann Arbor. p. 64.

⁵⁹ Banister, P. J. (2015) *Epidictic memories of war: reconceiving the classical funeral oration as exigence-driven discourse*. Thesis. Iowa State University. Digital Repository. p. 51. Ανασύρθηκε από: lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5332...

στιγμής, ώστε να κάνει τους συμπατριώτες του να παραμείνουν δεσμευμένοι με τον σκοπό τους και να διατηρηθεί η ορμή τους.⁶⁰ Η μεγαλύτερη απόκλιση του Υπερείδη σε σχέση με τους άλλους επιτάφιους είναι ότι έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στα γεγονότα της εποχής του, παρά σ' αυτά της μυθικής ιστορίας.⁶¹

Ο εκφωνητής ενός επιτάφιου αρχικά ξεκινούσε τυπικά εκφράζοντας τη δυσκολία του να πλέξει ένα ικανοποιητικό εγκώμιο για τους νεκρούς και κατόπιν άρχιζε να εγκωμιάζει την ιστορία της αθηναϊκής πολιτείας. Οι επιτάφιοι λόγοι παρουσίαζαν μια εξιδανικευμένη και επιλεκτική εικόνα των Αθηνών. Οι ομιλητές συχνά ξεκινούσαν την αφήγηση τους από τη μυθική ιστορία κάνοντας λόγο για τις μάχες των Αθηναίων με τις Αμαζόνες, τον Εύμολπο και τη Θήβα. Η αναφορά στα ιστορικά γεγονότα εστιαζόταν στην αθηναϊκή ηγεμονία και στον σκοπό της ελευθερίας των Ελλήνων, ιδίως κατά τους Περσικούς Πολέμους. Οι μάχες στον Μαραθώνα, στο Αρτεμίσιο και στις Πλαταιές παρατίθεντο σαν βασικά παραδείγματα του αθηναϊκού ηρωισμού. Η έμφυτη γενναιότητα των Αθηναίων προέκυπτε, κατά την άποψη των εκφωνητών, από τα πολιτικά ήθη της πόλης: η ελευθερία και η συμμετοχή στις πολιτικές υποθέσεις εξοικείωνε τους πολεμιστές με τη μάχη, στην οποία φανέρωναν μεγάλο ζήλο. Οι επιτάφιοι ολοκληρώνονταν με σύντομες φράσεις παρηγοριάς ή με σχόλια ότι η παρηγοριά δεν είναι αναγκαία για τους συγγενείς των νεκρών και προτροπές προς μίμηση των πεσόντων ηρώων.

Η πολιτική σημασία των επιτάφιων λόγων αποτελεί θέμα διαμάχης μεταξύ των ερευνητών. Σε άλλα μέρη του αρχαίου κόσμου και πρωτίτερα στην αθηναϊκή ιστορία, οι πολυτελείς κηδείες των νεκρών πραγματοποιούνταν από τις αριστοκρατικές οικογένειες. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η δημοκρατία πήρε αυτές τις παραδόσεις και τις έθεσε στην υπηρεσία της επιβεβαίωσης της αστικής αλληλεγγύης. Όλοι οι νεκροί, πλούσιοι, αλλά και φτωχοί, εγκωμιάζονταν κατά τον ίδιο τρόπο και θάβονταν μαζί δημοσία δαπάνη. Συγχρόνως, κάποιοι άλλοι ερευνητές και κυρίως η Logaux, έχουν την άποψη ότι αυτό το είδος με το να δανείζεται τη γλώσσα και τα σύμβολα της παραδοσιακής αριστοκρατίας, στην ουσία διατηρούσε ορισμένες αντιδημοκρατικές προκαταλήψεις. Όταν αναφέρονται στην αθηναϊκή πολιτεία, οι επιτάφιοι λόγοι κάνουν λόγο για την αυτοχθονία και τη φυλετική καθαρότητα, ως επεξηγήσεις για την πολιτική ισότητα των Αθηναίων πολιτών και έτσι με λεπτότητα υιοθετούν την έννοια ότι τα πολιτικά δικαιώματα πρέπει να εξαρτώνται από την ευγένεια της καταγωγής. Μ' αυτόν τον τρόπο στην πραγματικότητα ερμηνεύουν εκ νέου την αθηναϊκή δημοκρατία σαν μια μορφή αριστοκρατίας. Έτσι, η τελετή των επιτάφιων λόγων στην Αθήνα ίσως αποτελεί μια καταγραφή των ιδεολογικών συγκρούσεων της πόλης.⁶²

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η πρωταρχική λειτουργία των επιτάφιων λόγων ήταν να εκφράσουν δημόσια τη δυνητική υπεροχή της πόλης. Με την εκφώνησή τους, η Αθήνα κατά κάποιον τρόπο ανακάλυπτε εκ νέου τον εαυτό της σε αφηγηματική μορφή. Η πόλη επεδείκνυε τα επιτεύγματα της, αλλά και τις αστικές και προσωπικές αρετές από τις οποίες μπορούσαν να εμπνευστούν οι πολίτες. Εκτός από τον ιδιόμορφο, αλλά ωστόσο σπουδαίο *Μενέξενο*, ο λαϊκός λόγος των επιταφίων ήταν αφιερωμένος στον εορτασμό των ιδεωδών της αθηναϊκής δημοκρατίας. Μέσω των επιταφίων, η πόλη παρουσίαζε

⁶⁰ Banister, P. J. ό.π. σσ. 58-59.

⁶¹ ό.π. σ. 62.

⁶² De Brauw, M. (2010) Funeral Oration, Greek. In: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*. Ed: Gagarin, M. Vol. 1. Oxford University Press. pp. 239-240.

την ταυτότητα που θα ήθελε να έχει. Γι' αυτό το λόγο και ο Πλάτωνας επιλέγει το είδος του επιτάφιου λόγου σαν στόχο. Στον *Μενέξενο* ασχολείται με την μέριμνα της επικήδειας ρητορικής και οικειοποιείται την φιλοσοφική πλευρά μιας διανοητικής αποστολής, την οποία οι Αθηναίοι συνέδεαν με την πιο γνωστή και δημοκρατική μορφή του επιδεικτικού είδους, τον επιτάφιο λόγο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Clavaud, R. (1974) *Démosthène. Discours d'apparat. (Épitaphios, Éroticos)*. Texte établi et traduit. Paris:Belles Lettres.

Crawford, F. Stuart (1950). "Review of Loeb Demosthenes vol. VII". *The Classical Weekly*. **44** (4).

De Brauw, M. (2010) Funeral Oration, Greek. In: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*. Ed: Gagarin, M. Vol. 1. Oxford University Press.

Δημοσθένης (1975) *Λόγοι. Επιτάφιος- Προς Ευβουλίδην. Αρχαίο κείμενον*. Εισαγωγή-Μετάφρασις-Σημειώσεις: Αραπόπουλος Κ.Θ. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων. Πάπυρος.

Frangeskou, V. (1999). "Tradition and Originality in Some Attic Funeral Orations". *The Classical World*. **92** (4).

Grethlein, J. (2010) *The Greeks and Their Past: Poetry, Oratory and History in the Fifth Century BCE*. Cambridge University Press

Herman, J. (2009) *Hyperides. Funeral Oration*. Oxford University Press

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός Ελληνισμός, (1972). Τόμος Γ'1. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε

Κακριδής, Ι.Θ. (1998) Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.

Kamphorst, S. (2014) A funeral to Remember: The imagined past of the Athenian funeral oration as a source of resilience. *Acta Historica. Jaargang 3 nummer 3*.

Κιτσάκης, Αθ. Κ. (1999) *Περικλέους Επιτάφιος*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Κωνσταντινόπουλος, Β. (1992) Θουκ. Ι 73,2- 73,3. Συμβολή στη μελέτη των αττικών επιτάφιων λόγων. Λόγος και πράξη. Τεύχος 48.

Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (2006) *Περικλέους Επιτάφιος. Κριτική και ερμηνευτική έκδοση*. Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις ΣΣΕ.
Loraux, N. (1982) *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*. London: Cambridge Mess.

Lysias (1887) *Epitaphios*. Edited with introduction and notes by Snell, F.J. Oxford: At the Clarendon Press. M DCC LXXVII.

Λυσίου (χ.χ.) Επιτάφιος- Ολυμπιακός-Δήμου Καταλύσεως Απολογία- Περί του μη καταλύσαι την πάτριον πολιτείαν Αθήνησι-Υπέρ Πολυστράτου. Εισαγωγή – Μετάφρασις- Σημειώσεις: Αραπόπουλος Κ.Θ. Αθήνα: Επιστημονική Εταιρία των Ελληνικών Γραμμάτων Πάπυρος

Μαρκαντωνάτος, Γ. (2000) *Περικλέους Επιτάφιος. Ο διθύραμβος της αθηναϊκής δημοκρατίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Νικολετσέα, Χρ. Γ., (2012) *Περικλέους Επιτάφιος του Θουκυδίδη: Σύνθεση παράδοσης και νεωτερισμού*. Πάτρα: Αυτοέκδοση.

Πασχαλίδης, Δημ. Ε. (1998) *Οιδίπους Τύραννος, Επιτάφιος Περικλέους, Ανθολόγιο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.

Ochs, D.J. (1993) *Consolatory Rhetoric. Grief, Symbol and Ritual in the Graeco-Roman Era*. University of South Carolina.

Pownall, F. (2004) *Lessons from the Past. The Moral Use of History in Fourth-Century Prose*. The University of Michigan Press. Ann Arbor

Rosenstock, B. (1994) Socrates as Revenant: A Reading of the Menexenus. *Phoenix*, Vol. 48, No. 4.

Salkever, G. S. (1993) Socrates' Aspasian Oration: The Play of Philosophy and Politics in Plato's *Menexenus*. *American Political Science. Review* 87.

Sykutris, I. (1928). Der Demosthenische Epitaphios. *Hermes*. 63 (2) Germany: Franz Steiner Verlag.

Thomas, R. (1989) *Oral tradition and written record in Classical Athens*. Cambridge University Press.

Usher, S. (1975). Review of Discours d'apparat (Épitaφιος, Éroticos). *Journal of Hellenic Studies*. 95

Υπερείδης (1997) *Άπαντα*. Εισαγωγή-μετάφραση – σχόλια: Φιλολογική ομάδα Κάκτου. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», 398. Αθήνα: Κάκτος.

Ziolkowski, J. (1981) *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*. New York: Arno Press.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αθανασιάδου, Σ. (2015) *Η ιδιαιτερότητα του Επιταφίου του Υπερείδη*. Πτυχιακή Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ανασύρθηκε από: [www.academia.edu/11828827/ Η_ιδιαιτερότητα_του_Επιτάφιου_του_Υπερείδη](http://www.academia.edu/11828827/Η_ιδιαιτερότητα_του_Επιτάφιου_του_Υπερείδη).

Banister, P. J. (2015) *Epidictic memories of war: reconceiving the classical funeral oration as exigence-driven discourse*. Thesis. Iowa State University. Digital Repository. p. Ανασύρθηκε από: lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5332...

Demosthenes (n.d.) *Funeral Speech*. Perseus Digital Library. Tufts University. Ανακτήθηκε από: www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc...01...

Επιτάφιοι λόγοι. Εισαγωγή. (χ.χ.) Ανακτήθηκε από: www.ekivolos.gr/epitafioi%20logoι-eisagogi.Pdf

Μαραγκόζη, Ε. (2006) *Επιτάφιος του Περικλή*. Ανασύρθηκε από: teachingreek.blogspot.com/2006/08/36.html

Μαρκαντωνάτου, Μ. (1996, Μάιος) Ο «Μενέξενος» του Πλάτωνα. *Φιλοσοφία και Παιδεία*. 5. Ανακτήθηκε από: mariamarkantonatou.blogspot.com/2009/01/blog-post_7952.html.

Plato (2014) *Menexenus*. Translated with an introduction by Benjamin Jowett. The University of Adelaide Library. University of Adelaide. Ανακτήθηκε από: <https://ebooks.adelaide.edu.au/p/plato/p71mx/>.

